

University of Tehran Press

Archaeological Evidence of the Rise of the Dari Persian Language in Khorasan

Ali Hozhabri ¹, Ahmadali Asadi ²

1. Iranian Center of Archaeological Research, Expert, Research Institute of Cultural Heritage and Tourism, Tehran, Iran. Corresponding Author Email: ali.hozhabri2011@gmail.com

2. Department of Archaeology, Shiraz University Of Art, Shiraz, Iran. Email: ahasadi444@yahoo.com

Article Info

Abstract

Article type:
Research Article

Article history:

Received:
30, May, 2022

In Revised Form:
20, October, 2022

Accepted:
29, October, 2022

Published online:
20, June, 2023

At the time of the invasion of Iran by the Arabs, the Dari Persian language flourished in the Greater Khorasan region. During the first two decades of the Arab invasion, Dari Persian, which was the Sasanian court language, expanded geographically due to the displacement of populations from the Ctesiphon and Fars regions and the flight of the king and large court families to the eastern regions, especially Khorasan. A major unanswered question concerns how the Persian language spread in Khorasan in relation to the process of population movement of Iranians from the west and south to the eastern regions of the collapsed Sasanian polity. In this study, by examining the transition period from the Sasanian to the beginning of the Islamic era, especially regarding fire temples that lasted until the early centuries of the Islamic era, we conclude that with the statistical fluctuation of the number of sites in these periods, it seems that Iranians were under attack. Early hardships in front of the swordsmen with the courtiers from the southern regions of Iran, especially Fars and their imperial center, Ctesiphon, went to the land of Ādur-Burzēn-Mihr, i.e., Khorasan. These immigrants adopted two methods of settlement: first, in the villages, and second, by moving through an area as nomads. This population was able to survive with this system that was formed at the end of the Sasanian period. One of the compromises that supported the endurance of this system was the protection of Persian culture and language in Khorasan, where much progress was made.

Keywords:

Persian Language, Khorasan, Archaeological data, Linguistic origin, Dari Persian.

Cite this The Author(s): Hozhabri, A., Asadi, A., 2023. Archaeological Evidence of the Rise of the Dari Persian Language in Khorasan: Journal of Archaeological Studies / No. 1, Vol.15, Serial No. 32 - (261-292).DOI: 10.22059/JARCS.2022.343747.143121

Publisher: University of Tehran Press.

1. Introduction

If the reign of Khosrow I marked the pinnacle of the Sasanian power, his reforms in fact triggered major political and social problems that eventually brought about the empire's collapse at the hands of Muslim Arabs (Moftakhari, Zamani, 2008: 7). On the one hand, the Kust of Khorasan, having born out of the division of Persia into four kusts (major administrative divisions) and stretching from the Caspian Gates near Ray to the Oxus river (Christiansen, 1995: 148), was sustained in the ensuing periods. On the other, the foremost aspect of Khosrow I's reforms, concerning the Dehgâns and the taxation system, was fostering changes in the ways in which crop taxes were collected (Dinawari, 1987:111). The "house" represented a pivotal institution for the Sasanian society, and such great families as the House of Mihran held important positions during Khosrow I's reign (Nöldeke 1999: 981), as was the House of Karin, who, as local governors of Khorasan and Gorgan, were even entitled to sit on a golden throne (Dinawari,1987:124). Yet, following the arrival of the Arabs and the collapse of former social structures, it was Dehgâns who assumed the vital role of safeguarding Iran's cultural values. Having retained their lands on account of jizya payment, a group of these nobles gradually gained power, and their aid proved crucial for the victory of the Abbasids, especially in Khorasan (Gardizi, 1984: 266; Dinawari, 1987: 361). Ultimately, the Iranian tradition was the major inspiration for the transformation of the tribally-oriented caliphate system into a hereditary monarchy, a change that was encouraged and backed by the hadith, which say that "the Aimmah (leaders) are from Quraish (Ibn Umar, 1998: 310-311). The Arab sheikhs living in Iran also formed a novel aristocracy, most of them by then having withdrawn from the Umayyad caliphate and engaged in trade (Bayat & Dehghanpour 2011: 23). This new class enjoyed many economic benefits, which was a source of concern and consternation for their indigenous Iranian counterparts based in Transoxiana (Gibb, 1923: 69). In effect, the Arab immigrants' voracity for land appropriation in the newly conquered Iranian territories gave rise to this fresh aristocracy (Mahdi Al-Khatib,1999: 115-116). With the disintegration of the remainders of the Sasanian Iranshahr and the gradual shift from the caliphate to a monarchy during the Umayyad period (Ibn Khaldoun, 1987: 400), the transformation and assimilation of the Sasanian system's remnant elements took on a new form centered on the Umayyad model, and along with the translation of books, other Iranian socio-political institutions such as the diwan (administration) and monetary system (coin minting) were adopted as well. Such a state of affairs categorically strangled any aspiration for an Iranshahri mode of rule, and the practice of the earliest Arab governors, who often indiscriminately levied similar taxes on both non-Arab Muslims and dhimmi communities (Seddiqi, 1993: 54-68), severely undermined Iranian populations economically (See: Salehi 2020). For the period following the political collapse of the empire, the archaeological record evinces a change in Sasanian settlement concentrations, especially in southern and western Iran. Historical and numismatic evidence has shed considerable light on the Sasanian contribution to the altered political and social landscapes of Southwest Asia. Yet, it is essential to also consider archaeological data to grasp these complexities, especially in terms of analyzing regional settlement patterns, demography, modes of agricultural activities, trade and industrial productions (Wenke, 1981: 304). Archeological data speaks of enormous Sasanian investments in agriculture and irrigation networks in the mountain valleys spanning the modern province of Khuzestan to the regions north of the Strait of Hormuz, and possibly also further east as well. Under the Sasanians, agriculture in Khuzestan and Mesopotamia developed immensely with the construction of large dams and canal systems, the ruins of which are visible today in some cases, and the exploitation of farmlands in these plains reached its zenith (Adams 1965; Wenke 1981). This starkly contrasts with the situation in the mountainous southern Zagros and the northern Persian Gulf littoral zone, wherein existed neither the flat and fertile lands nor the large rivers of Mesopotamia and Khuzestan to justify equally substantial investments in landesque capital. The Sasanian policy in such regions apparently involved developing agriculture with smaller investments but on a larger spatial

scale. The attainment of this goal called for the presence and supervision of government institutions, but the arrival of the Arabs put an inevitable end to that well-thought-out scheme. The implications of the change in settlement density were generally deemed insignificant, considering such presumptions as the non-interference of the Arabs in the already operating economic systems of newly conquered regions. Some scholars have even argued for better economic conditions in the earliest Islamic periods (Sumner & Whitcomb, 1999: 314; Whitcomb, 1979: 5). According to Carter, the multitude of Sasanian settlements across the plains of Bushehr represents agricultural centers that provided the regional ports with their food supply (Carter et al., 2006: 98). The Arabs entered Iraq in 633 C.E., but would be defeated by the Persians in the 634 C.E. Battle of Jasl (Daryaei, 2004: 55-56). Yet, the invading forces finally seized control of Ctesiphon in the decisive battle of al-Qadisiyyah fought in 636 C.E. Investigations in the province of Fars have revealed a similar observation: a peak in settlement frequency during the Sasanian period, and an abrupt and concurrent drop at the onset of the Islamic period, contrasting with a substantial rise attested in the frequency of contemporary sites in Khorasan. Thus, on account of the statement that “Dari was a language spoken by royalty” (Shafiei Kadkani, 1963: 20), and given the fact that the homeland of the Sasanians lay in the Fars region, and hence Dari was also used by the local aristocratic houses there, we will try to explain how the status of Fars as the center of Dari language was conferred to Khorasan. The Arab invasion and the resulting migration of prominent houses to the eastern regions of Iranshahr seem to have been the main factor for the spread of Dari Persian in Khorasan in the early Islamic period.

The frequency of sites from the Sasanian-Islamic period transition, shows that in the wake of the Arab invasions, large populations were forced to move from south and western Sasanian kingdom to the safer eastern regions. Interestingly, from an archeological perspective, the frequency of settlements in southern Iran shows a decline compared to the northern region, suggesting that following the initial fierce Muslim attacks the residents of the southern regions moved to places that seemed more secure, and what better place than the one picked by the Iranian king—Khorasan, which was also the home of the Adur Burzen-Mihr fire. The decision was made on the supposition that in addition to staying away from the Arab’s drawn sword, they might find a way to confront and repulse the enemy by rallying around the king. With the demise of the king and the dissolution of the Sasanian aristocratic and religious system, it was no longer possible to select a new king that would be unanimously acceptable for all and approved by the religious system, and the resistance continued by scattered groups, who were destined to fail as large groups of the defeated Mawali joined the Arabs. Therefore, many Dehgâns had to accept peace and were thereby able, albeit with great hardship, to maintain their ancient customs by paying tax and jizya. Henceforward, with the settlement of most of the great houses, in particular the Dehgâns in Khorasan, Iranians were able to spread Dari Persian across eastern Iran. The language, which once flourished in the Sasanian court at Mada’in, was also used by the noble class in Persis as the origin and center of the empire. All these developments were triggered by the replacement of large populations from the southern and western regions. A piece of supporting evidence for the alleged migrations is the various ethnic groups attested in modern Semnan province in Greater Khorasan, which today bears the moniker “the island of languages and dialects.” This socio-political movement had at least two consequences for Iranian culture in the Islamic era: (1) the evolution of the Persian language and literature in the Khorasan region, and (2), the birth of the so-called Khorasani architectural style. However, a group of these migrants adopted a different approach, i.e., the nomadic lifestyle, due to occasional attacks staged by the Arabs. They moved in search of safe places, carrying their belongings on their livestock, along routes that later became the routine annual itinerary for the regional nomads. That group of Iranians who chose to join the caliphate system and travelled to lands in modern Iraq, mostly included Dabirs who became well-versed in Arabic and later contributed to the advancement of Arabic literary culture.

مجله مطالعات باستان‌شناسی

شاپای الکترونیکی: ۴۲۸۸-۲۶۷۶

<https://jarcs.ut.ac.ir>

شواهد باستان‌شناختی از پیدایی زبان فارسی دری در خراسان

علی هژبری^۱، احمدعلی اسدی^۲

۱. نویسنده مسئول، پژوهشکده باستان‌شناسی، کارشناس، پژوهشگاه میراث فرهنگی و گردشگری، تهران، ایران. رایانامه:

ali.hozhabri2011@gmail.com

ahasadi444@yahoo.com.

۲. گروه باستان‌شناسی دانشگاه هنر شیراز، شیراز، ایران. رایانامه:

اطلاعات مقاله چکیده

به نظر می‌رسد با یورش تازیان به ایران، زبان فارسی دری در نواحی خراسان بزرگ بالیده شد. زبان فارسی دری که زبان درباری ساسانیان بود با جابجایی از تیسفون (بارگاه ساسانیان) و فارس (خاستگاه ساسانیان) و گریز پادشاه و خاندان‌های بزرگ درباری از آنجا به نواحی شرقی به ویژه خراسان در یکی-دو دهه اول یورش تازیان، رشد بسیاری کرد. سؤال این است که روال گسترش زبان فارسی در خراسان در ارتباط با روند جابجایی جمعیتی ایرانیان از غرب و جنوب به نواحی شرقی شاهنشاهی فروپاشیده ساسانی چگونه بوده است؟ ما در این پژوهش با بررسی دوره انتقالی از ساسانی به آغاز دوران اسلامی و برای یافتن آتشکده‌هایی که تا سده‌های اولیه دوام آوردند، نتیجه گرفتیم که بافت و خیز آماری تعداد محوطه‌های این دوره‌ها، گویا ایرانیان در یورش‌های سخت اولیه از مقابل شمشیر تازیان همراه درباریان از نواحی جنوبی ایران به ویژه فارس و نیز مرکز شاهنشاهی آنها، تیسفون، راهی سرزمین آتش برزین‌مهر، خراسان شدند. این مهاجران دو شیوه استقرار برای خود اختیار کردند: یکم، در روستاها و دوم، حرکت در یک منطقه با روش کوچروی؛ ایشان با این سیستم توانستند به زندگی ادامه داده و از عواید مصالحه دهقانان که در اواخر دوره ساسانی شکل گرفتند با عرب‌ها یکی پاسداری از فرهنگ و زبان فارسی در خراسان بود که در آنجا باعث پیشرفت‌هایی کرده، بالیده شد. سال‌ها تلاش ایرانیان مهاجر در احیاء سبک‌های معماری و شعری در خراسان نشان داد که گرچه ایشان در میدان نبرد باختند اما در رزمگاه فرهنگی سربلند بیرون آمدند.

نوع مقاله:
علمی - پژوهشی

تاریخ دریافت:
۱۴۰۱/۰۳/۰۹

تاریخ بازنگری:
۱۴۰۱/۰۷/۲۸

تاریخ پذیرش:
۱۴۰۱/۰۸/۰۷

تاریخ انتشار:
۱۴۰۲/۰۳/۳۰

واژه‌های کلیدی: زبان فارسی، خراسان، داده‌های باستان‌شناسی، خاستگاه زبانی، فارسی دری.

استناد: هژبری، علی؛ اسدی، احمدعلی؛ ۱۴۰۱-۱۴۰۲. شواهد باستان‌شناختی از پیدایی زبان فارسی دری در خراسان: مجله مطالعات باستان‌شناسی، دوره ۱۵، شماره ۱، زمستان-بهار-۱۴۰۱-۱۴۰۲، پیاپی ۳۲- (۲۶۱-۲۹۲).
DOI: 10.22059/JARCS.2022.343747.143121

ناشر: مؤسسه انتشارات دانشگاه تهران.

۱. مقدمه

اگر عصر انوشیروان را نقطه اوج قدرت ساسانیان به شمار آوریم اما اصلاحاتی که در این دوره انجام شد، بیشتر مسائل سیاسی و اجتماعی به وجود آورد و زمینه‌های شکست ساسانیان و پیروی اعراب مسلمان را فراهم کرد (مفتخری و زمانی، ۱۳۸۷: ۷). از یکسو با تقسیم ایران به چهار کوست تا حدودی کوست خراسان از دروازه‌های کاسپین نزدیک ری، تا جیحون (کریستن‌سن، ۱۳۸۴: ۱۴۸) تا ادوار بعد همچنان برجا ماند. از سوی دیگر مهم‌ترین اقدام اصلاحی انوشیروان، توجه به وضع دهقانان و اصلاح قانون مالیات بود که حتی در نحوه گرفتن خراج محصولات کشاورزی تغییراتی شکل گرفت (دینوری، ۱۳۶۶: ۱۱۱).

خاندان در دوره ساسانی از ارکان مهم اجتماعی محسوب می‌شد و خاندان‌هایی همچون مهران در زمان خسرو انوشیروان مناصب مهمی در اختیار داشتند (نولدکه، ۱۳۷۸: ۹۸۱)، همچون خاندان قارن که والی خراسان و گرگان بودند و اجازه نشستن بر تخت زرین داشتند (دینوری، ۱۳۶۶: ۱۲۴). اما پس از ورود اعراب به ایران و فروپاشی ارکان اجتماعی، این دهقانان بودند که نقش مهم پاسداری از ارزش‌های فرهنگی ایران را عهده‌دار شدند. گروهی از دهقانان با پرداخت جزیه زمین‌های خود را حفظ کرده، رفته‌رفته قدرت گرفتند و پیروزی عباسیان به‌ویژه در خراسان مرهون یاری‌های همین دهقانان ایرانی بود (گردیزی، ۱۳۶۳: ۲۶۶؛ دینوری، ۱۳۶۶: ۳۶۱)؛ بنیان خلافت در صدر اسلام نیز بر تفکر قبیله‌ای استوار گشت و با استناد به حدیث «الائم من قریش» (ابن عمر، ۱۳۶۷: ۳۱۱-۳۱۰) رفته‌رفته در دوره اموی با اقتباس از فرهنگ ایرانی موروثی شد.

شیوخ عرب ساکن در ایران نیز اشرافیت جدیدی را شکل داده بودند که اکثراً از خلافت اموی کناره‌گیری کرده و مشغول تجارت بودند (بیات و دهقانپور، ۱۳۹۰: ۲۳). اشرافیت جدید عرب ساکن در ایران منافع اقتصادی بسیاری داشتند که باعث نگرانی و وحشت اشراف ایرانی ماوراءالنهر بود (Gibb, 1923: 69). در حقیقت حرص مهاجران عرب به تملک و تصاحب زمین، برای آنان در جامعه جدید فتح‌شده، اشرافیت جدیدی را به دنبال داشت (مهدی الخطیب، ۱۳۷۸: ۱۱۶-۱۱۵). با تجزیه بقایای ایران‌شهر ساسانی، به تدریج با تبدیل مفهوم خلافت به سلطنت در دوره اموی (ابن خلدون، ۲/۱۳۶۶: ۴۰۰-۳۹۸) ساختار استحاله و جذب نیروهای باقیمانده از نظام ساسانی با محوریت قومیت اموی قالب جدیدتری به خود گرفت و در کنار ترجمه آثار، همه تشکیلات جامعه ایرانی نظیر دیوان و سکه اخذ شد. این روند هرگونه گرایش به نظام حکومتی ایران‌شهری را منکوب می‌کرد و با اقدام والیان عرب که در ابتدا غالباً میان مالیات مسلمانان غیر عرب با مالیات غیرمسلمانان اهل ذمه تفاوتی قائل نمی‌شدند (صدیقی، ۱۳۷۵: ۶۸-۵۴)، توان اقتصادی ایرانیان را به شدت تضعیف می‌کرد (صالحی، ۱۳۹۹).

با فروپاشی سیاسی ساسانیان، مدارک باستان‌شناسی گویای تغییر استقرارهای ساسانی بخصوص در جنوب و غرب ایران است؛ بنابراین با بررسی شواهد تاریخی و سکه‌شناسی، آگاهی‌های زیادی درباره نقش ساسانیان در تغییر چهره سیاسی و اجتماعی جنوب شرق آسیا، در اختیار قرار داده است، با این حال ضروری است که شواهد باستان‌شناختی نیز در فهم این پیچیدگی‌ها، از جمله در تحلیل الگوهای استقراری منطقه‌ای، جمعیت‌شناسی، شیوه‌های کشاورزی، تجارت و تولیدات صنعتی مورد استفاده قرار گیرد (Wenke, 1981: 304). مدارک باستان‌شناختی نشانگر سرمایه‌گذاری قابل ملاحظه ساسانیان در توسعه کشاورزی و شیوه‌های آبرسانی در دره‌های کوهستانی حد فاصل بین استان‌های خوزستان تا نواحی شمال تنگه هرمز و احتمالاً مناطق خاوری‌تر است. در طول دوره ساسانی، کشاورزی در خوزستان و میانرودان با ایجاد بندها و کانال‌های بزرگ که برخی از

آنها تا به امروز نیز بر جای مانده، در مقیاسی بزرگ گسترش داده شد و بهره‌وری از زمین‌های جلگه‌ای نواحی مذکور به اوج خود رسید (Adams, 1965; Wenke, 1981). در نواحی کوهستانی زاگرس جنوبی و سرزمین‌های شمال خلیج فارس اما وضعیت دیگری حاکم بوده است، در اینجا نه زمین‌های یکپارچه و حاصلخیز همانند میانرودان و خوزستان، و نه رودهای پرآبی همانند دجله، فرات و کارون وجود داشته که توجیه‌گر سرمایه‌گذاری‌های بزرگ جهت توسعه کشاورزی باشد. به نظر می‌رسد سیاست ساسانیان در این نواحی، توسعه کشاورزی با سرمایه‌گذاری‌های کوچک اما در مقیاس وسیع بوده است. برای رسیدن به این هدف حضور و نظارت نهادهای دولتی در نواحی مذکور ضروری بوده که با از بین رفتن دولت ساسانی و آمدن اعراب فروپاشی آن نظام منظم اجتناب‌ناپذیر بوده است. عموماً بر اساس برخی پیش‌فرض‌ها از قبیل عدم دخالت اعراب در نظام‌های اقتصادی دولت ساسانی تأثیرات استقرار ناچیز قلمداد شده و حتی برخی پژوهشگران به رشد اقتصادی بیشتر ایران در دوره آغاز اسلامی تأکید کرده‌اند (Sumner and Whitcomb, 1999: 314; Whitcomb, 1979: 5)؛ بنا بر نظر کارتر «در ناحیه بوشهر تعداد قابل توجه استقرارگاه‌های دوره ساسانی که در دشت قرار گرفته است، نشانگر وجود محوطه‌هایی با اقتصاد کشاورزی است که در واقع حمایت‌کننده غذایی بندرگاه‌ها به شمار می‌رود» (Carter et al, 2006: 98). در سال ۶۳۳ میلادی اعراب به عراق وارد شدند اما در سال ۶۳۴ میلادی در نبرد جسر از ایرانیان شکست خوردند (دریایی، ۱۳۸۳: ۵۶-۵۵) و در سال ۶۳۶ میلادی در نبرد قادسیه، ایرانیان شکست خوردند و تیسفون به دست اعراب افتاد. نتایج بیشتر بررسی‌های انجام‌شده در مناطق جنوبی یا همان ولایت فارس در یک مورد همسان است: به اوج رسیدن تعداد سکونتگاه‌ها در دوره ساسانی و افول ناگهانی و یک‌باره آنها در دوره آغاز اسلامی. اما بالعکس در خراسان تعداد محوطه‌های باستان‌شناسی بسیار زیاد شدند.

با این وصف، با این استدلال که «زبان دری به‌عنوان زبانی که «دربار شاهان بدان سخن می‌گفته‌اند» (شفیعی کدکنی، ۱۳۴۱: ۲۰) و با توجه به اینکه سرزمین اجدادی ساسانیان در فارس بوده پس فارسی دری در آنجا نیز مورد استفاده خاندان‌ها بوده» به بررسی این خواهیم پرداخت که چگونه مرکزیت فارس به‌عنوان خاستگاه زبان دری به خراسان منتقل شد. لاجرم به نظر می‌رسد که یورش اعراب و در نتیجه مهاجرت خاندان‌های بزرگ به نواحی شرقی عامل اصلی برای گسترش زبان فارسی از خراسان در دوران اسلامی بوده است.

۱-۱. پیشینه پژوهشی

در مورد تاریخ ادبیات ایران پژوهش‌های بسیاری توسط دانشمندان ایرانی و خارجی صورت گرفته است که تقریباً تمامی آنها به این مسئله اشاره دارند که خراسان خاستگاه زبان دری است. از مهم‌ترین پژوهش‌ها در این زمینه می‌توان به ادوارد براون (تاریخ ادبیات ایران)، ذبیح‌الله صفا (تاریخ ادبیات در ایران و در قلمرو زبان پارسی)، رحیم مسلمانیان قبادی (پارسی دری)، یان ریپکا و همکاران (تاریخ ادبیات ایران)، پرویز ناتل خانلری (زبان‌شناسی و زبان فارسی)، احمد تفضلی (تاریخ ادبیات ایران پیش از اسلام)، آذرتاش آذرنوش (چالش‌های میان فارسی و عربی)، صادق رضازاده شفق (تاریخ ادبیات ایران) و بسیاری دیگر اشاره کرد که با توجه به متون تاریخی و شواهد زبان‌شناسی به بررسی موضوع پرداخته‌اند. اما تاکنون مدارک باستان‌شناسی دقیقی برای بررسی جابجایی

جمعیتی بخصوص به نواحی خراسان از اوایل دوره اسلامی با یورش تازیان و ارتباط آن با زبان فارسی دری صورت نپذیرفته است.

۲-۱. سوالات و فرضیات

خراسان خاستگاه زبان فارسی دری دانسته شده است. ادیبان و دانشمندان بزرگی در طی ادوار مختلف اسلامی از این خطه برخاستند و به اعتلای زبان و ادبیات فارسی پرداختند. اما سؤالی که در اینجا مطرح است اینکه طی چه فرآیندی خراسان به این مرکزیت دست‌یافته و یورش تازیان چه تأثیری بر این روند داشته است؟ این مهم بیشتر از دوره عباسیان تا پیش از حمله مغول بخصوص از قرن سوم تا پنجم را در برمی‌گیرد. شواهد باستان‌شناسی گویای این است که با یورش اعراب بسیاری از شخصیت‌های طراز اول و خاندان‌های بزرگ با ضرب شدید اولیه مسلمانان از جنوب ایران مجبور به مهاجرت از ولایت فارس به‌عنوان مرکز شاهنشاهی ساسانی برخی به نواحی دیگر در خارج از ایران به‌خصوص نواحی چین و هند و برخی دیگر جذب دستگاه خلافت شده به نواحی عراق رفتند؛ اما تعدادی دیگر به نواحی مختلف خراسان بزرگ گریختند؛ این گروه اخیر با تقویت دهقانان، پاسداران هویت ملی ایران در طول تاریخ شدند که بسیاری از سخن‌پردازان همچون فردوسی بزرگ از میان ایشان برخاست.

۳-۱. روش پژوهش

مواد فرهنگی میراث ملموس باستان‌شناختی دوران اسلامی شامل مدارک باستان‌شناسی مکشوفه از محوطه‌های باستانی و همچنین منابع و متون تاریخی متعددی است که امروز در دسترس هستند. بنا بر این ما با مدارک موجود تاریخی، زبان‌شناسی تاریخی و باستان‌شناسی در این مقاله به این مسئله پرداخته‌ایم که چرا خراسان جایی برای گسترش زبان فارسی دری انتخاب گردید.

۲. بحث

۲-۱. اعراب آمدند

در سال ۶۳۳ میلادی اعراب به عراق وارد شدند؛ با اینکه ایرانیان در سال ۶۳۴ میلادی در نبرد جسر پیروز شدند (دریایی، ۱۳۸۳: ۵۶-۵۵) اما در نهایت به سال ۶۳۶ میلادی در نبرد قادسیه از اعراب شکست خورده، تیسفون به دست اعراب افتاد و اعراب درصدد تصرف دیگر مناطق ایران افتادند؛ در این زمان شاه ایران به‌ناچار طریق شمال شرقی کشور را در پیش گرفت. در سال ۲۰ یزدگردی، سپاه عرب که در پارس و خوزستان به سر می‌برد، به‌سوی مشرق که به سرزمین پهلوه که سرزمین پارت‌ها بود علیه یزدگرد به حرکت درآمد. یزدگرد از چنگ آنها گریخت اما نتوانست رهایی یابد، زیرا آنها با یزدگرد در مرز کوشنگ دوباره به نبرد پرداختند و کلیه سپاه او را منهدم ساختند. او فرار کرد و در نهایت به قتل رسید (مارکوارت، ۱۳۷۳: ۱۳۷). پس از ورود اعراب به ایران گروهی از دهقانان با پذیرش صلح، زمین‌های خود را حفظ کردند و مالیات خود را شامل خراج و جزیه به فاتحان می‌پرداختند. این قشر عمدتاً به دین آبا و اجدادی خود همچنان باقی‌مانده، جزی از اهل ذمه به شمار آمده و جزیه پرداخت کردند. گروهی دیگر از دهقانان با گرایش به اسلام، دین نیاکان خود را رسماً کنار نهاده و با این تصمیم از پرداخت جزیه نجات یافتند (شعبانی، ۱۳۸۰: ۳۷۰).

با توجه به نیاز شدید فاتحان به نظام ثبت و ضبط امور مالی، بخصوص با قرارگیری دستگاه خلافت در عراق، گروه نسبتاً کثیری از دبیران به سوی حاکمان عرب رفته (فرای، ۱۳۶۳: ۱۴۳)، زبان آنها را برای انجام امور

اداری حاکم بر دستگاه خلافت آموخته و عربی را بهتر از اعراب گسترش دادند. اما این روش مورد توجه برخی ایرانیان نبود، از این‌رو وقتی شاعران به سنت زمانه خود با زبان عربی یعقوب لیث صفاری را ستودند، او که به زبان عربی «عالم نبود، در نیافت. محمد بن وصیف حاضر بود و دبیر رسایل او بود و ادب نیکو دانست و بدان روزگار نامه پارسی نبود. پس یعقوب گفت: چیزی که من اندر نیابم چرا باید گفت؟» (تاریخ سیستان، ۱۳۸۱: ۲۶۰). با این وجود برخی همچون نویسنده قابوس‌نامه به استفاده متن سره فارسی دری، به تنهایی اعتقادی نداشت و زیبایی آن را با استفاده از اصطلاحات عربی در نوشتار فارسی می‌دانست (زیدان، ۱۳۸۶: ۴۹۲).

در دو سده نخستین اسلامی هیچ مورخی با تفکر ایران‌شهری به تاریخ‌نگاری نپرداخت (شاکد، ۱۳۸۱: ۲۰۹-۲۰۸). سودی که اعراب از این «تاریخ‌نگاری یادسیار» بردند تحمیل فراموشی گذشته به ساکنان سرزمین مفتوحه بود. با این وصف گزینش بخش‌هایی از تاریخ جامعه مفتوح که باب میل فاتحان بود مانند آیین ملک-داری و اداره کشور (ایمانپور، ۱۳۹۰: ۱۶) در دو سده اول هجری که دوره گذار بود، به معنی حالتی است که جامعه از حالت تعادل نظامی قبلی جدا شده و هنوز به حالت تعادلی بعدی نرسیده است (آزاد ارمکی و عالمی نیسی، ۱۳۹۱: ۱۱).

شناس با عرب‌ها همراه بود؛ از طرفی چهار هزار نفر از جنگجویان دیلمی پس از مرگ رستم از سعد وقاص امان خواستند. آنان بعدتر در جنگ مدائن و جلولاء در شمار سپاه مسلمانان درآمدند و بعدها در کوفه مسکن گزیدند (بلاذری، ۱۳۶۴: ۴۱). و از طرف دیگر شورش مرزبان مرو با کمک سپاهیان ترک در ناحیه جلیندان (جنابذ) در زمان فرار شاهنشاه ایران به خراسان، موجبات شکست و کشته شدن یزدگرد سوم را فراهم نمودند (بلاذری، ۱۳۶۴: ۷۵-۷۴)، برای همین کسانی از اهل بیوتات که زوال دولت ساسانی را قطعی می‌شمردند، برای آنکه حیثیت و مقام گذشته خویش را حفظ و تأمین کنند، به پادشاه و دولت خویش خیانت کردند (زرین‌کوب، ۱۳۸۰: ۱۹۸). از این زمان دین زرتشت دیگر نمودار وحدت معنوی ایرانیان نبود زیرا کثرت رفتارهای مذهبی، مدیریت‌های انحصاری دولتی و جدایی طبقاتی، موجبات بی‌اعتمادی مردم ایران به دین و دولت، و در نتیجه از بین رفتن وحدت ملی بود (محمودآبادی، ۱۳۸۴: ۴). بدین ترتیب همواره در جامعه درجه‌ای از عدم انسجام میان نهادها وجود داشت که با نوسان و کم و زیاد (آزاد ارمکی و عالمی نیسی، ۱۳۹۱: ۱۴) موجبات نارضایتی آحاد جامعه و عدم حمایت از حاکمان را موجب می‌شود.

طبق شواهد تاریخی، اولین مواجهه سرداران عرب با لایه‌های اجتماعی جامعه ساسانی در منطقه سواد (بین‌النهرین) رخ داد که طی آن سعد بن ابی وقاص، اولین طرح جذب را در پیش پای دهقانان نهاد. اندکی بعد، جمیل بن بصبهری دهقان فللیج و نهرین، بسطام بن نرسی دهقان بابل و خطرئیه، ورفیل دهقان عال، و فیروز دهقان نهر ملک و کوئی و گروهی دیگر از دهقانان اسلام آورده و خلیفه دوم پذیرفت زمین‌های ایشان را بگیرند و جزیه را نیز حذف کرد (بلاذری، ۱۳۶۴: ۲۷). حتی برخی از آنان مانند دهقانان بابل و مهرود در کسب خبر و دادن اطلاعات، فاتحان را یاری می‌رساندند (طبری، ۱۳۷۵: ۸/۳۵۵۵ و ۳۵۶۲).

با سپری شدن دوران خلفای راشدین که به دلیل تازگی پدیده اختلاط اجتماعی نمی‌توان آن دوره کوتاه را رسم تمام ادوار تاریخ اسلام در رفتار با موالی دانست، دوره بنی‌امیه با تحقیر موالی تداوم یافت (ابن هلال ثقفی، ۱۳۹۵: ۸۲۴). امویان موفق شدند از درون عصیبت قبیله‌ای عرب‌ها، حکومتی سلطنتی را با اقتباس از تمدن‌های همسایه برپا سازند (صالحی، ۱۳۹۹: ۶۰-۵۹). با سپری شدن دوران کوتاه خلافت خلفای راشدین (ابن خلدون، ۱۳۴۵،

۲/ ۳۸۷-۳۹۷) بین خلافت اموی و ساکنان ایران زمین بر سر مسائلی همچون اوضاع مالی و نژادپرستی تازیان اختلاف افتاد (صالحی، ۱۳۹۹: ۵۸). در دوره اموی دستوراتی مکرر مبنی بر گرفتن جزیه از موالی که مسلمان شده بودند، وجود دارد (قاضی، ۱۳۹۷: ۴۵-۴۴) و حتی عرب‌ها نیز به سیاست‌های تبعیض‌آمیز اموی اعتراضاتی داشته باشند مانند ابن اشعث (ابن عبدربه، ۱۹۵۳: ۳۲۹). تضاد خلافت و مراکز قدرت اجتماعی در ایران در اواسط دوره اموی رو به فزونی گذاشت، تا جایی که ایران پناهگاهی برای معاندان بنی‌امیه گردید (پطروشفسکی، ۱۳۶۳: ۴۴، ۴۹، ۶۶-۶۷). همچنین ایران در دوره اموی پناهگاه نیروهای مهاجر عرب موافق و مخالف خلافت بود (بیات و دهقانپور، ۱۳۹۰: ۲۳). گروه‌های عمده مخالفان خلیفه شامل خوارج (یعقوبی، ۲/۱۳۷۱: ۲۲۷-۲۲۶)، علویان (ابوالفرج اصفهانی، ۱۳۸۰: ۴۴۷) و قبایل مهاجر در دوره اموی به ایران مهاجرت کردند، این به غیر از مهاجرت والیان و امرایی بود که برای اداره بیت‌المال و مناطق و قبایل راهی این سرزمین می‌شدند (احمد العلی، ۱۳۸۴: ۲۵). خراسان و مخصوصاً ماوراءالنهر (چوکسی، ۱۳۸۷: ۵۹) از جمله مناطقی بودند که به دلیل حضور زرتشتیان و حکومت‌های کوچک محلی و همسایگی با ترکان توانستند خود را حفظ و به دلایل مختلف جغرافیایی و اجتماعی با فاتحان عرب مقابله کنند. مطوعه نیز بخشی از نیروهای مهاجر به مرزهای سند (زرین‌کوب، ۱۳۶۸: ۱۰۵) و ماوراءالنهر (Kennedy, 2000: 124) را تشکیل می‌دادند که بالقوه نیروی حساسی از نظر گریز از مرکز به حساب می‌آمدند.

اکثر مورخان، فتح خراسان را در سال ۲۲ هجری و در ایام خلافت عمر بن خطاب و ابتدای فتوح خراسان را طبسین و ولایت قهستان دانسته‌اند. راهی که از خیص، در شرق کرمان فعلی به طبسین، سپس به جنوب قهستان و از آنجا به هرات، نیشابور، مرو و بلاد دیگر ماوراءالنهر منتهی می‌شده است. برخی نیز فتح خراسان را در سال ۲۹ هجری در ایام خلافت عثمان بن عفان عنوان کرده‌اند، زیرا بعد از وفات عمر بن خطاب، مردم خراسان در سال دوم خلافت عثمان شورش نموده و عرصه را بر عبدالرحمن بن سمره که در آن زمان والی خراسان بود، تنگ نمودند. عبدالرحمن در نامه‌ای به عثمان وی را از این امر آگاه ساخت. عثمان، عبدالله بن عامر بن کریز را مأمور کرد که با سپاه بصره به خراسان روانه گردد. عبدالله از طرف یزد و طبسین وارد خراسان شد و پس از اندک زمانی بلاد آنجا را فتح کرد (بلاذری، ۱۳۶۴: ۴۹-۳۸).

۲-۲. قیام‌های ایرانی

جاهلیت عرب که مرد حماسه‌آفرین آن را خرد کرده بود، در شکل خلافت اموی باز قوت گرفت و حماسه بزرگ اسلام را به یک فاجعه کشانید (زرین‌کوب، ۱۳۷۹: ۷). گروه‌های مختلف دهقانان در فارس، خراسان خصوصاً طبرستان و به‌طور کلی، در شرق ایران هسته‌های منسجمی را پدید آوردند (اشپولر، ۱۳۶۹: ۲۷۶-۲۷۵). خلفای راشدین علاوه بر فتوحات با استقرار نیروهای نظامی در مناطق مختلف باعث دفع شورش‌های محلی و تثبیت حکومت جدید شدند (صالحی، ۱۳۹۹: ۱۵۷). در عصر خلفای راشدین با زردشتیان به خشونت و سختی رفتار نمی‌شد و همین امر باعث جلب آنان می‌گردید، اما در دوره امویان کار بر آنها سخت شد، چنانکه هیربدان را می‌کشتند و آتشکده‌ها را ویران می‌کردند (تاریخ سیستان، ۱۳۸۱: ۹۲-۹۳؛ جاحظ، ۴/۱۹۲۶: ۴۸۰-۴۸۱). در اواخر این دوره نیز با سیاست‌هایی مانند تخفیف مالی (صفری فروشانی، ۱۳۹۷: ۱۱۹-۵۰) و یا دادن اموری به ایرانیان به جذب موالی می‌پرداختند همچون خالد بن عبدالله قسری که مردی زردشتی را بر مسلمانان سروری داده بود.

مقارن رواج اسلام در میان قبایل عرب ربیعه و مضر در عراق، دین زردشتی و مسیحیت و مزدکی وجود داشت (امین، ۱۹۴۵: ۸۴). قبایل عرب مسیحی که با ایران هم‌پیمان بودند نیز بر اثر تبلیغ تازیان که آنها را هم‌زادان خود می‌خواندند، غالباً بدون دشواری به آنها می‌گرویدند؛ مثلاً وقتی خالد بن ولید وارد حیره شد، از جمله کسانی که با او صلح کردند، سران مسیحی عرب چون عبدال‌مسیح بن عمرو ازدی بودند که پذیرفتند بر ضد ایرانیان جاسوسی کنند (بلاذری، ۱۳۶۴: ۲۴۲-۲۴۳). اما مانویان و مزدکیان که در عصر ساسانی سخت مورد هجوم و سرکوب واقع شده بودند و موبدان بدترین آزارها را بر آنها روا می‌داشتند (صدیقی، ۱۳۷۲: ۲۱-۲۳-۳۱)، در تسلط اسلام خود را آزادتر می‌دیدند و روزگاری آسوده زیستند. لاقل تا اواخر قرن اول هجری از مانویان در عراق و خراسان خبر داریم (ابن ندیم، ۱۳۴۶: ۳۳۴) (سجادی، دانشنامه ایران: ذیل واژه «اسلام»).

با اتکا به گزارش منابع مختلف، ایرانیان در ولایات با اعراب مهاجم به چند صورت واکنش نشان دادند (صالحی، ۱۳۹۹: ۱۵۷): ۱- ایالت‌های عراق، خوزستان، آذربایجان و سیستان که با فاتحان به هم‌زیستی رسیدند؛ ۲- ایالت‌های جبال، فارس، کرمان و خراسان از پناهگاه‌های مهم جامعه زرتشتیان بوده و به‌مراتب کمتر پشتیبان مسلمانان شدند؛ و ۳- نواحی مرزی دریای خزر و ماوراءالنهر که با نیروی حاکم در جنگ بودند (چوکسی، ۱۳۸۷). این فضا به‌هیچ‌وجه مشخص‌کننده شرایط و نوع رفتار حاکمان جدید نمی‌توانست باشد (دنت، ۱۳۵۸: ۴۹).

با افول ساسانیان این دهقانان بودند که با نقل روایات ملی و تاریخی در حفظ فرهنگ ایرانی بسیار کوشیدند (اشپولر، ۱۳۶۹: ۲۷۶-۲۷۷). دهقانان که اداره امور محلی یا همان واستریوشان سالار (مالکان روستایی)، جمع‌آوری مالیات (هوتخشبندان)، اعلام مالیات‌ها را بر عهده داشتند، در پایان دوران ساسانی خود را برای ورود به دوران جدید آماده ساختند (فاضلی‌پور، ۱۳۸۰: ۸۱). گروه‌های مختلف دهقانان در فارس، خراسان خصوصاً طبرستان و به‌طور کلی در شرق ایران با هسته‌های منسجم درون‌گرا سعی داشتند تا در درون طبقه خود زادوولد کرده (اشپولر، ۱۳۶۹: ۲۷۶-۲۷۵) تا خود را برای ایستادگی در برابر تازیان آماده کنند.

برخی چون به‌آفرید در خراسان تلاش نمودند تا میان اسلام و دین زردشتی سازشی پدید آورند، اما جالب است که زردشتیان بر ضدش بپا خاسته و ابومسلم را به دفع او واداشتند (گردیزی، ۱۳۶۳: ۲۶۶-۲۶۷). در ایامی که قوم‌گرایی و اندیشه استقلال‌طلبی در میان ایرانیان رسوخ کرد، بعضی از امرای ایرانی مسلمان باز به دین سابق بازگشتند، یا کوشیدند آیین گذشته را زنده کنند. خراسان و مخصوصاً ماوراءالنهر (چوکسی، ۱۳۸۷: ۵۹) از جمله مناطقی بودند که به دلیل حضور زرتشتیان و حکومت‌های کوچک محلی و همسایگی با ترکان توانستند خود را حفظ و به دلایل مختلف جغرافیایی و اجتماعی با فاتحان عرب مقابله کنند. مطوعه نیز بخشی از نیروهای مهاجر به مرزهای سند (زرین‌کوب، ۱۳۶۸: ۱۰۵) و ماوراءالنهر (Kennedy, 2000: 124) را تشکیل می‌دادند که بالقوه نیروی حساسی از نظر گریز از مرکز به حساب می‌آمدند. بر پایه فلسفه دینی پیش از اسلامی نحله‌های فکری جدیدی در حال شکل‌گیری بود؛ فردوسی آورده: اگر زندگانی بود دیریا/ بر این «دین خرم» بمانم دراز... شالوده آیین مغان، زندگانی دراز همراه با شادی و خرمیست (پرستیدن مهرگان دین اوست/ تن‌آسانی و خوردن آیین اوست...) و کسانی که پیرو این آیین بودند، «خرم‌دین» خوانده می‌شدند. به نوشته نظام‌الملک: «قاعده مذهب خرمیه آن است که رنج از تن‌های خویش برداشته‌اند آنچه از کارهای دین مسلمانی است؛ چون قیام کردن و نمازگزاردن و گرفتن روزه و کردن حج و اجتهاد کردن با دشمنان خدای عز و جل و سر شستن

جنابت و حرام داشتن خمر و بجای آوردن زهد و پرهیز و هرچه فریضه است از آن دور بودن. و جوینده نیستند هیچ به شریعت دینی و گرفتن راه ملت [کیش] مصطفوی... به هر وقتی که خرمدینان خروج کرده‌اند، باطنیان با ایشان یکی شده‌اند... در ایام مهدی [خلیفه عباسی] باطنیان گرگان که ایشان را سرخ علم خوانند یعنی محمره، قوتی گرفتند عظیم و با خرمدینان دست یکی کردند... و در آن وقت که هارون‌الرشید به خراسان بود، دیگر باره خرمدینان خروج کردند از ناحیت سپاهان از برندن و کاپله و فابک و از دیگر روستاها. و قومی بسیار از ری و همدان و دشت بیه بیامند و به آنها پیوستند؛ عدد ایشان بیش از سدهزار شد... چون سال ۲۱۸ درآمد، دیگر باره خرمدینان پارس و سپاهان و جمله کوهستان (قهستان) و آذربایگان خروج کردند... از مسلمانان بسیار بکشتند و خانه‌ها غارت کردند و فرزندان مسلمان را به بردگی بردند» (خواجه نظام‌الملک، ۱۳۴۷: ۴۷). گردیزی نیز چنین به شرح ماجرا پرداخته که: «مردمان سپاهان [اسفهان] و همدان و ماسبدان [ماه سبدان/ نزدیک نهاوند] اندر دین خرمی شدند و مذهب «بابک خرم‌دین» گرفتند و لشگر انبوه بر بابک گرد آمد... و بابک خرم‌دین، اندر ولایت بسیار تباهی کرد و بسیار مردم را از راه ببرد» (گردیزی، ۱۳۶۳: ۱۷۵ و ۱۸۰). پس از گرفتار کردن بابک او را پیش معتمد [خلیفه مسلمین] آوردند به سامره. بفرمود تا دستش ببریدند و شکم بشکافتند. و پس سرش آوردند و تنش را به سامره بر دار کردند و سرش در بلاد اسلام بگردانیدند؛ که آفتی عظیم بود مسلمانی را (مجم‌التواریخ، ۱۳۸۴: ۳۷۵). ری و تمام خراسان به فرمان امیر اسماعیل سامانی در سال ۲۸۷ قمری گردن نهاد (فرای، ۱۳۸۵: ۱۲۱). یوسف ساجی در سال ۳۱۱ هجری ری را که سامانیان در دست ولات عصیانگرش رها کرده بودند متصرف گردید (فرای، ۱۳۸۵: ۷۵). ری در سال ۳۱۳ و ۳۱۴ هجری به تصرف سامانیان درآمد. از سال ۳۱۴ تا ۳۱۶ هجری سپهسالار مستقلی که در گذشته والی سامانیان بود بر آن دست یافت، سپس پادشاه زیدی طبرستان و به دنبال او اسفار بن شیرویه، سرباز حرفه‌ای که ابتدا خود را مطیع سامانیان می‌خواند، ری را فتح کرد که بعد به دست مرداویج نایب خود به هلاکت رسید. مرداویج در سال ۳۱۹ هجری والی خلیفه در جبال را مغلوب کرد و به حکومت بی‌واسطه عباسیان بر ایران مرکزی خاتمه داد. اندکی بعد علی بن بویه که از امرای سپاه مرداویج بود بر وی خروج کرد و به فارس گریخت و در جمادی‌الثانی ۳۲۲ هجری والی نیمه‌مستقل خلیفه را در آنجا بشکست و شیراز را متصرف شد (فرای، ۱۳۸۵: ۷۵). غلبه سامانیان بر ری، سیل خراسانیان را به سوی آن سرازیر کرد و در سال ۳۲۱ هجری بویهیان در آن شهر مستقر گردیدند (سیفی، ۱۳۶۹: ۱۳). از دیگر فرق ملی‌گرایانه ایرانی شعوبیه بود؛ استمرار قدرتمند «نهضت شعوبیه» در عهد سامانیان موجب جنبشی در عالم اسلام و بلاخص در قوم عرب گردید که در کلیه شئون اجتماعی و سیاسی و فکری و ادبی اعراب مؤثر بود و با نفوذ در تمام امور و همه شعب علوم و فنون و معارف اسلامی توانستند در تمام شئون عرب و اسلام به‌ویژه از لحاظ فکری و فرهنگی دگرگونی عمیق ایجاد کند (زارعی، ۱۳۸۹: ۱۹۹).

۳. بررسی باستان‌شناختی استقرارگاه‌ها از دوره ساسانی به اوایل دوره اسلامی؛ مطالعه موردی:

ولایت فارس

فعالیت‌های جدید باستان‌شناسی از اواخر دهه ۱۹۹۰ عمدتاً شامل پژوهش‌هایی در قالب بررسی‌های باستان‌شناختی منطقه‌ای بود. از جمله این‌ها می‌توان به بررسی روشمند ناحیه لار، مهر و لامرد (عسگری چاوردی و آذرنوش، ۱۳۸۳)، پس‌کرانه‌های بوشهر (Carter et al: 2006)، ناحیه بستک هرمزگان (اسدی، ۱۳۸۷) و ناحیه

گابندی (عسگری چاوردی، ۱۳۸۵)، اشاره کرد. نمودارهای کمی محوطه‌ها در بیشتر نواحی مورد مطالعه، بیانگر سیر نزولی آنها از دوره ساسانی به آغاز اسلامی است. در جدول ۱ وضعیت آماری تعداد محوطه‌های گزارش شده در هر دو دوره نشان داده شده است. بیشترین کاهش در محوطه‌ها مربوط به ناحیه بستک با کاهشی ۸۰٪ نسبت به محوطه‌های دوره ساسانی است. این کاهش در دشت‌های لامرد و مهر در حدود ۳۵٪ (نمودار ۱) و در جلگه بوشهر ۷۰٪ است. تنها ناحیه‌ای که افزایش محوطه‌ها را نسبت به دوره ساسانی نشان می‌دهد پس‌کرانه‌های سیراف است که در ادامه به علت آن پرداخته خواهد شد. در مورد شیراز با بررسی دشت کربال نیز مشخص شد افول تعداد محوطه‌ها رخ داده چنانکه ویتکامب در بررسی مهرهای قصر ابونصر در حاشیه شیراز کنونی نتیجه گرفته که «قصر ابونصر آن مرکزیت استانی که شیراز در سده‌های پس از اسلامی به دست آورد را به هیچ‌وجه دارا نبوده است و تنها یک شهر منطقه‌ای که تأثیر آن بیشتر در جلگه شیراز بوده، به شمار می‌رفته است» (Whitcomb, 1985: 16).

در ناحیه بستک به متروک شدن ناگهانی بسیاری از محوطه‌ها و تمامی قلعه‌های دوره ساسانی اشاره شده است. در بسیاری از محوطه‌های بزرگ از قبیل استقرارگاه‌های ۳۴، ۳۶، ۴۰ و ۱۱۳ (هر کدام با بیش از ۱۰ هکتار وسعت)، سفال‌های سطحی مربوط به دوره ساسانی است و آثار استقرار دوره اسلامی در آنها دیده نمی‌شود. این‌ها نشانگر از بین رفتن ناگهانی محوطه‌های مذکور، احتمالاً هم‌زمان با پایان دوره ساسانی است. نگاهی به وضعیت بسیاری از محوطه‌های متروک شده نشان می‌دهد که در نزدیکی آنها هیچ‌گونه چشمه و یا منبع آبی وجود ندارد و بدون آبرسانی از چشمه‌ها و آبیاری گسترده، امکان ادامه حیات را نداشته‌اند (اسدی، ۱۳۸۷: ۲۸). معدود محوطه‌های دوره ساسانی که استقرار در آنها ادامه پیدا می‌کند، در مناطقی است که شرایط زیست‌محیطی در آنها بهتر از دیگر محوطه‌ها بوده است به عبارت دیگر در دوره آغاز اسلامی دوباره الگویی همانند دوره‌های پیش از تاریخ و دوره هخامنشی بر پراکنش استقرارگاه‌های ناحیه مذکور حاکم می‌شود (نمودار ۲) و دقیقاً همین روال در کاهش تعداد محوطه‌های اسلامی شناسایی شده نسبت به تعداد بالای محوطه‌های ساسانی در کازرون و برازجان صادق است (نمودار ۳) که در مدل‌های پراکنش آثار در دشت‌های کربال مرو دشت (شکل ۱) و نیز ساحل پارسیان (شکل ۲) نیز به خوبی مشهود است. کاهش محوطه در دوره آغاز اسلامی، در دشت‌های لامرد و مهر و علاء مرو دشت نیز البته نه با شدتی که در ناحیه بستک گزارش شده، دیده شده است. در این منطقه نیز تداوم استقرارهای دوره اسلامی تنها در ۱۹ محوطه از ۳۰ محوطه دوره ساسانی گزارش شده است (عسگری چاوردی و آذرنوش، ۱۳۸۳: ۱۳). احتمالاً به خاطر وضعیت زیست‌محیطی بهتر این نواحی است که محوطه‌های دوره آغاز اسلامی کاهشی کمتر نسبت به منطقه بستک را نشان می‌دهد.

جدول ۱- تعداد محوطه‌های دوره ساسانی و آغاز اسلامی در نواحی مورد مطالعه

Table 1- Number of Sasanian and early Islamic sites in region of the study

مرجع	محوطه‌های - آغاز اسلامی	محوطه‌های دوره ساسانی	ناحیه
(Carter et al: 2006)	۹	۳۴	بوشهر
(عسگری چاوردی و آذرنوش: ۱۳۸۳)	۱۹	۳۰	مهر و لامرد
(اسدی: ۱۳۸۷)	۱۰	۴۷	بستک
*(Whitcomb: 2009)	۱۴	۸	پس‌کرانه‌های سیراف
* در گزارش ویتکامب، سه محوطه مربوط به، هم دوره آغاز اسلامی و هم ساسانی گاهنگاری شده است که در شمارش محوطه‌های هر دو دوره محسوب شده است.			

با توجه به متون می‌توان به رونق تجارت دوره ساسانی و به‌طور سنتی برخی بندرها به‌عنوان مراکز تجاری اشاره کرد (Daryae, 2003: 8). کاوش‌های سیراف نشانگر آن است که ساختارهای ساسانی سیراف و به‌ویژه قلعه آن در دوره آغاز اسلامی تخریب شده است (Whitehouse, 2009: 12). با این حال به نظر می‌رسد که این محوطه پس از اندک زمانی دوباره مورد استفاده قرار گرفته است. بنا بر گزارش کاوش‌های سیراف، فاصله بین تخریب قلعه ساسانی این محل و ساخت مسجد دوره آغاز اسلامی بر روی آن چندان زیاد نبوده است (Whitehouse, 2009: 12). به‌طور کلی شواهد نشانگر این است که رونق بندر سیراف به دلیل از بین رفتن مراکز مهم و قدیمی سواحل ایرانی خلیج فارس به‌ویژه بندر ریشهر، در نتیجه حمله اعراب بوده است. در مقایسه با ریشهر (ریو/راو اردشیر) ساسانی، سیراف با توجه به موقعیت جغرافیایی و به‌ویژه صعب‌العبور بودن مسیرهای آن برای ارتباط با نواحی داخلی ناحیه فارس، به هیچ وجه قابلیت تبدیل شدن به یک بندر تجاری بزرگ را نداشته و بنا بر ضروریات زمان (و به‌صورت جایگزینی موقت برای بندرها از بین رفته در حمله اعراب و به‌ویژه بندر ریو اردشیر/بوشهر ساسانی) در سده‌های نخستین اسلامی مورد استفاده قرار گرفته است. بنا به نظر ویتکامب «بندر سیراف همانند بسیاری دیگر از بندرها ایرانی کرانه‌های خلیج فارس وابسته به شهرهای داخلی (در مورد سیراف شهر گور و شیراز) بوده است. این بندر زمانی از یک بندر ساده به‌سرعت شروع به رشد و پیچیده شدن کرد. این رشد و پیچیدگی به‌شدت وابسته به شهرهای بزرگ سرزمین‌های داخلی بود. این امر به این خاطر است که سیراف به‌طور طبیعی و منطقه‌ای شرایط تبدیل شدن به یک مرکز منطقه‌ای را نداشته و در عوض این بندر به‌صورت یک نهاد شهری ساختگی بود که متعاقباً موجب ایجاد و توسعه یک سیستم سکونتگاهی منطقه‌ای گردید» (Whitcomb, 2009: 96)؛ به همین دلیل است که در دوره آغاز اسلامی که تمامی دیگر نقاط پس‌کرانه‌ای فارس دچار رکود و زوال استقرارگاه‌ها است، مسیر سیراف به شهر گور به‌صورت باریکه‌ای تجاری رونق می‌یابد.

در ناحیه بوشهر کارتر به کاهش محوطه‌های دشت در آغاز دوره اسلامی، پس از به اوج رسیدن آنها در اواخر ساسانی اشاره کرده است (Carter et al, 2006: 97). وی سپس اضافه می‌کند که «مطالعات اخیراً انجام شده بر روی مجموعه گردآوری شده به‌وسیله ویلیامسون نشانگر آن است که بیش از نیمی از محوطه‌های (ناحیه بوشهر) بین سده‌های ۶ تا ۹ و ۹ تا ۱۱ میلادی متروک شده است هر چند وی، خود نیز با توجه به ثبت تنها ۷ محوطه مربوط به سده‌های ۹ تا ۱۴ میلادی در جزیره بوشهر که روی هم رفته ۱۴ هکتار را تشکیل می‌دهد و مقایسه آن با ۴۵۰ هکتار محوطه‌های دوره ساسانی، کاهش شدید جمعیت بوشهر را درک کرده بود. به نظر می‌رسد که حتی تا دوره میانی خلافت عباسی نیز، بوشهر همچنان متروک و کم‌جمعیت بوده است. تأثیرات نابودی بوشهر دوره ساسانی در جلگه بوشهر نیز دیده شده است. بنا بر مشاهدات بررسی انجام شده، هم‌زمان با سقوط مراکز ساسانی جزیره بوشهر، شهر ساسانی واقع در شمال برازجان کنونی یعنی محوطه‌های ثبت شده با شماره‌های BH29-44، نیز متروک شده و در این شهر نیز هیچ سفال لعاب‌دار مربوط به دوره اموی یافت نشده است. اگر استقرارهای ساسانی جزیره بوشهر و شهر ساسانی مذکور را از نظر تأمین نیازهای اقتصادی متقابل در ارتباط بدانیم، این نتیجه حاصل می‌شود که ساختار کلی استقرارگاه‌ها در تمامی ناحیه بوشهر در دوره آغاز اسلامی نزول کرده است (Carter et al, 2006: 97).

با این اوصاف، زوال و نابودی سکونتگاه‌های پس‌کرانه‌ای با توجه به ویژگی‌های حساس و نیازمندی به مدیریت و کمک‌های دولتی، هم‌زمان با حمله اعراب رخ داد که در نتیجه با کاهش شدید استقرارگاه‌ها در دوره آغاز اسلامی مواجه می‌شویم. متروک‌شدن تقریباً تمامی قلعه‌های دوره ساسانی در آغاز دوره اسلامی نشان‌دهنده درجه بالای دگرگونی و از بین رفتن ساختار سیاسی دوره ساسانی حاکم بر منطقه است. احتمالاً ساختار حکومتی و نظارت دولتی در تمامی نواحی پس‌کرانه‌ای برای مدتی وجود نداشته است. کاهش استقرارهای دوره تاریخی بوشهر از ۴۵۰ هکتار به ۱۴ هکتار (Carter et al, 2006: 97) نشانگر برهم خوردن شدید نظام سکونتگاهی دوره ساسانی در این ناحیه شده است. در این میان تنها سیراف که در دوره ساسانی بندرگاهی احتمالاً نظامی بوده (Whitehouse, 2009: 10) به‌صورت جایگزینی موقت برای بندر نابود شده راو-اردشیر دوره ساسانی، درآمده (Carter et al, 2006: 97-8) و طی سده‌های ۹ تا ۱۱ میلادی شهرتی تجاری پیدا می‌کند و همان‌طور که کارتر به آن اشاره کرده است کاهش محوطه‌های دوره آغاز اسلامی در ناحیه بوشهر و دیگر مناطق پس‌کرانه‌ای فارس در تناقض با نتیجه‌گیری ویتکامب و سامنر درباره افزایش سکونتگاه‌های دوره مذکور در نواحی داخلی فارس است (Whitcomb and Sumner, 1999: 314)، در این‌باره، اگرچه شاید بتوان گفت که شدت کاهش استقرارگاه‌ها در نواحی میانی و شمالی فارس کمتر از پس‌کرانه‌های آن بوده است، با این حال تصور افزایش استقرارگاه‌ها در مناطق شمالی باید به‌طور جدی مورد بازبینی قرار گیرد. اما در گزارش‌های تاریخی، شرق ایران به‌صورت سرزمینی مملو از دژهایی که محل استقرار دهگانان بوده، معرفی شده که اغلب آنها در زمان بازدید مورخان مسلمان متروک بوده‌اند و در برخی نیز دهگانی زندگی می‌کرده است (لباف خانیکی، ۱۳۹۹: ۱۷۹) با این وصف بسیاری از محوطه‌های ساسانی دشت نیشابور تا رسیدن مغول‌ها به حیات خود ادامه دادند (لباف خانیکی، ۱۳۹۹: ۱۸۲ و تصویر ۲۷ همان مقاله). در بررسی‌های باستان‌شناسی بردسکن نیز ۶۲٪ محوطه‌ها از بین ۵۷ محوطه به دوره‌های اولیه (۳۱٪) و میانی اسلامی (۳۱٪) منسوب شده‌اند (حیدری و دیگران، ۱۳۹۷). مطالعه دشت جنوبی سرایان در دوران اسلامی نیز نشان داده که نحوه پراکندگی تمام استقرارهای اسلامی تک دوره‌ای و وابسته به رود دائمی بوده است (نظری قهفرخی و همکاران، ۱۳۹۷). با توجه به توسعه استقرارگاه‌های خراسان در دوران اسلامی خراسان را وسیع‌ترین ربع مسکون به حساب آوردند (صور الاقالیم، ۱۳۵۳: ۸۷). ابرشهر یا نیشابور از صدر اسلام از مهم‌ترین شهرهای خراسان بوده که از دوره اموی و عباسی همچنان دارای ضرابخانه است (فرای، ۱۳۶۳: ۱۳).

هرچند که مدارک باستان‌شناختی گویای تقلیل محوطه‌های ولایت فارس در پایان دوره ساسانی است اما تحلیل الگوهای استقرار شهری در دوره انتقال از ساسانیان به قرون اولیه اسلامی نشان داد که از لحاظ کمی و کیفی دچار تغییرات چشمگیری نشده است (کریمیان و دیگران، ۱۳۹۱)، به این صورت که ۳۰٪ محوطه‌ها ساسانی، ۳۰٪ آنها اسلامی و ۴۰٪ از دوره‌های ساسانی و اوایل اسلامی هستند (همان‌جا: ۷۵) و همچنین در نزدیکی آن منطقه در شهرستان خمین نیز ۳۶ محوطه ساسانی شناسایی شده (موسوی نیا و باصفا، ۱۳۹۳: ۱۷۹). همچنین در بررسی‌های باستان‌شناسی شهرستان تویسرکان نیمی از محوطه‌های دوره اسلامی شامل ۷ محوطه، قرون اولیه اسلامی از صدر اسلام تا قرن پنجم هجری را در برمی‌گیرد (نظری و دیگران، ۱۳۹۸: ۹۷) و این نسبت به محوطه‌های تاریخی ساسانی شناسایی شده بسیار کمتر است (همو، گزارش بررسی باستان‌شناسی تویسرکان). این موضوع نشان می‌دهد که فارس و نیز تیسفون به‌عنوان خاستگاه و تختگاه پادشاهان

ساسانی با توجه به حضور خاندان‌های شاهی و اشراف طراز اول از آنجا بیشترین مهاجرت و ترک محوطه صورت گرفته است.

۳-۱. خراسان، جایگاه آتش برزین‌مهر: پناهگاه مهاجران

در رساله پهلوی «شهرستان‌های ایران» ایران به چهار کوست خراسان، خوروران، نیمروز و آذربایجان تقسیم شده است (Daryaei, 2002: 22-25). خراسان در عهد ساسانی جزئی از ایران‌شهر بشمار می‌رفته که تحت فرمان اسپهبدی ملقب به «پادوسپان» و چهار مرزبان اداره می‌شده است. هر کدام از این مرزبانان در بخشی از خراسان مستقر بوده‌اند: مروشاهجان؛ بلخ و طخارستان؛ هرات و بوشنج و بادغیس و سجستان (سیستان)؛ ماوراءالنهر (مصاحب، ۳/۱۳۵۶: ۸۸۷). پس از فتوحات بهرام دوم در سال ۲۸۴ میلادی شرق ایران شامل گرگان (هیرکانی) و تمام خراسان که در آن زمان بسی وسیع‌تر از امروز بود و گویا خوارزم و سغد و سگستان که حدود آن خیلی وسعت داشت با ایالت مکران و توران ضمیمه آن بوده است (کریستن‌سن، ۱۳۷۴: ۹۸). زرنج یا زرنج قصبه سگستان که بصره خراسان بشمار می‌آمد (مقدسی، ۱۳۶۱: ۴۴۵-۴۴۴) شهری بزرگ است و آن را شهرستانی است و ربضی و خندقی استوار (جیهانی، ۱۳۶۸: ۱۶۱-۱۶۲). بخش‌های جداشده امروزی از گستره خراسان بزرگ شامل: قندهار، بلخ، بدخشان، بادغیس، تخار، زابل، کابل، هرات، هلمند، بخارا، سمرقند، عشق-آباد، دوشنبه، خجند، کافرناهن، مرو، خوارزم، تاشکند و غیره است که امروزه این شهرها در افغانستان، جنوب ازبکستان، ترکمنستان و تاجیکستان قرار دارند. در شهرهایی مانند مرو، بخارا، سمرقند و هرات، کتابخانه‌ها و مراکز علمی بزرگی تأسیس شد که مهد پرورش اندیشمندان و دانشمندان ایران پیش از اسلام بوده است (براون، ۱۳۵۱: ۵).

همچنین خراسان اهمیت مذهبی بسزایی داشت؛ آتش کشاورزان یا آتور برزین‌مهر توسط کی‌ویشتاسب حامی زردشت در ریوند خراسان برپا شد (موله، ۱۳۷۷: ۹۲). در دوره ساسانی برزین‌مهر، آتش ناحیه پارت، به علل سیاسی از اهمیت کمتری نسبت به آذرگشنسب در آذربایجان و آذرفرنبغ در فارس برخوردار بوده است. با توجه به اهمیتی که مهر در مهریشت به‌عنوان «دارنده چراگاه‌های فراخ» دارد می‌توان به ارتباط خراسان بزرگ با طبقه کشاورزان پی برد (بهار، ۱۳۸۱: ۱۱۶). هرچند تلاش‌هایی برای مکان‌یابی آتشکده آذر برزین‌مهر در ریوند خراسان صورت گرفته (آذرگشسب، ۱۳۵۳: ۱۸؛ کریستن‌سن، ۱۳۸۶: ۹۷) اما برای جایابی دقیق‌تر آن دو احتمال وجود دارد: -کوه مهر در نزدیکی روستای مهر بین سبزواری و شاهرود؛ -کوه ریوند در نیشابور و در جوار روستای برزینان (Pourshariati, 2008: 264). بررسی بندهشن و متون قرون اولیه اسلامی نیز نشان می‌دهد که آتشکده برزین‌مهر به احتمال قریب به یقین در حوالی روستایی به نام جُنَبْد جزو دهستان کِیذِقان بخش ششتمد شهرستان سبزواری امروز قرار داشته است که در گذشته جزو قلمرو ریوند بوده است؛ این آتش را به زمانی پیشتر از دوره ساسانی نسبت داده‌اند که «...آتش بخراسان برند و آتشکده‌ای در طوس ساخت، و آتشکده دیگر در بخارا...». با توجه به مهاجرت گسترده زرتشتیان، مسعودی همچنین پس از فتوحات مسلمانان از «آتشکده‌هایی [فراوان] که مجوسان در عراق و فارس و کرمان و سیستان و خراسان و طبرستان و جبال و آذربایجان و اران و هند و هندوچین ساخته‌اند» نام می‌برد (مسعودی، ۱/۱۳۶۵: ۶۰۹).

۴. گسترش فارسی دری، ره‌آورد ایرانیان گریخته به خراسان در اوایل دوره اسلامی

زبان فارسی امروز، دنباله فارسی دری، دنباله فارسی میانه زردشتی، دنباله غیرمستقیم کتیبه‌های فارسی باستان و آن خود دنباله ایرانی آغازین، هندو ایرانی (آریایی) و در نهایت هندواروپایی آغازین است. بنابراین هر یک از واجهای زبان فارسی نیز به گونه‌ای در این سیر تحول جای می‌گیرند؛ از هندواروپایی آغازین تا فارسی امروز (بختیاری، ۱۳۸۴: ۱۱۹-۱۰۹) چنانکه در سده‌های اولیه اسلامی آورده‌اند که همه ولایات پارسیان یک مملکت بود، پادشاهش یکی بود و زبانش یکی (مسعودی، ۱/۱۳۶۵: ۷۳-۷۴). در اوایل هجرت، زبان معمول همان پهلوی بوده است، اما پیداست که زبان پهلوی در این مدت به تدریج تغییراتی پیدا کرد و به تدریج به زبان فارسی کنونی منقلب شد تا این‌که نثر و نظم فارسی بعد از اسلام به وجود آمد (رضازاده شفق: ۱۳۵۲: ۱۰۸). با آمدن اعراب با ناتوانی که در فهم زبان ایرانیان داشتند آنها را عجم نامیدند؛ عجم کسی را گویند که کلام پیدا و سخن فصیح نتواند بگوید (امیری خراسانی و محسنی نیا، ۱۳۸۶) اگرچه عرب باشد، یا کسی را گویند که عرب نباشد، هر چند به زبانی غیر از عربی، فصیح سخن تواند گفت، بسته زبان و گنگ (دهخدا، ذیل عجم) اما با این وجود، گزارش‌ها از قرن چهارم هجری در نواحی اران، آذربایجان، دربند، قفقاز و ارمنستان و دیگر مناطق غرب و شرق و جنوب ایران، مردم جملگی به زبان پارسی سخن می‌گویند و می‌نویسند (ابن حوقل، ۱۳۴۵: ۹۶؛ مسعودی، ۱۳۴۹: ۷۸). چنانکه آورده‌اند «قد علمنا ان اخطب الناس الفرس و اخطب الفرس اهل فارس و اعذبهم کلاما و اسلبهم مخرجا و احسنهم ولاء و اشدهم فیه تحنکا اهل مرو و افصحهم بالفارسیه الدریه و اللغه الفهلویه اهل قصبه اهواز»؛ یعنی همه می‌دانیم که سخنورترین مردم عالم ایرانیانند و سخنورترین آنان مردم فارس‌اند و شیواترین و خوش اسلوب‌ترین سخن از اهل مرو است و فصیح‌ترین ایرانیان در فارسی دری و پهلوی مردم قصبه اهوازند (جاحظ، ۱۹۲۶: ۶/۳) و در مرحله بعدی، خراسان کهن مهد پیدایش دری یا فارسی که نه، بلکه مهد بلندی فارسی دری شد. افغانستان و هم ماوراءالنهر (سمرقند، بخارا و تاجیکستان) از زمره سرزمین‌های دومی فارسی بوده و بنا بر آن به دو مهد پرورش و رشد و انکشاف این زبان مبدل گردیده‌اند.

دری از دوران ساسانی در سراسر شاهنشاهی ساسانی معمول بوده (آذرنوش، ۱۳۸۵: ۲۵۸) و از زبان‌های ویژه ایرانی بوده که از قدیم در میهن ایرانیان بخصوص در خراسان و ماوراءالنهر ریشه‌های عمیقی تاریخی داشته، در برابر زبان‌های باستانی سعدی، خوارزمی، باختری و غیره عمل می‌کرد (شکوری، ۱۹۹۶: ۱۴۱). بنابراین زبان فارسی در مناطق دو سوی رود جیحون (غبار، ۱/۱۳۴۹: ۹۵) یعنی سرزمین‌های ماوراءالنهر و خراسان قدیم پیش از اسلام هم وجود داشته پس شاید فارسی دری در خراسان از جمله در ماوراءالنهر پیش از اسلام هم رواج داشت و در دوره اسلامی با پیشرفت‌هایی بی‌سابقه به درجه زبان شعری رسید (شکوری، ۱۹۶۶: ۱۴۲). در واقع از آغاز دوران اسلامی (وامقی، ۱۳۷۴: ۱۳۴) «وطن اصلی فارسی دری، شرق ایران، ماوراءالنهر و خراسان است، و این زبان سپس به دیگر موضع‌ها گسترش یافته است» (Sattārī, 2001: 6-7). اما در واقع فارس خاستگاه اصلی این زبان بوده (Lazard, 1975) که با توجه به استقرار پادشاهان ساسانی از اواخر دوره ساسانی در تیسفون، شهر مداین نخستین پایگاه زبان دری بوده است (صفا، ۱/۱۳۳۸: ۱۴۱) و ماوراءالنهر و افغانستان جلوگاه بعدی این زبان بشمار می‌رفته‌اند (Nādirpūr, 2000) به این معنا که در زمان استیلای عرب‌ها، زرتشتیان به این منطقه مهاجرت کرده (ریپکا و دیگران، ۱۳۷۰، ۱۵۴-۱۵۵) و پس از گریز و مهاجرت ایرانیان از فارس به نواحی شرقی بود که «بخارا زادگاه فارسی دری ادبی، و یکمین نمودگاه ادبیات فارسی نو شد» (شکوری، ۱۹۹۶: ۳۳)؛ و از این زمان، سرزمین اصلی زبان دری، خراسان و ماوراءالنهر بوده (بهار، ۱۳۷۳: ۴۵) و بعداً از اینجا زبان دری در

نواحی دیگر ایران انتشار یافت. با توجه به این جابجایی جمعیتی و در زمانی که اشعار غیر دینی و موسیقی در اواخر ساسانی و اوایل اسلام رو به زوال بود (تفضلی، ۱۳۷۶: ۳۱۲-۳۱۳) و آنگاه که خلفای عباسی در خراسان به غیر از قرآن و حدیث پیغمبر چیزی نمی‌خواستند و کتاب‌هایی که به‌زعم ایشان تألیف مغان و مردود بودند را به آب انداخته و هر کجا از «تصانیف و مقال عجم و مغال کتابی باشد جمله را» می‌سوزاندند (دولت‌شاه سمرقندی، ۱۳۳۷: ۳۵) شعر فارسی قدیم، مانند موجی، از گوشه شمال شرقی ایران برخاست و همه این سرزمین را فراگرفت (ناتل خانلری، ۱/۱۳۶۷: ۴۳). چنانکه می‌دانیم نخستین دولت‌های مستقل ایران بعد از استیلای عرب در خراسان بر پا شد. پس فارسی دری که یکی از لهجه‌های شمال آن سرزمین بود، در کارهای اداری و کشوری به کار می‌رفت، کم‌کم زبان مشترک همه ایرانیان شد؛ پس شاید اگر نخستین دولت قوی ایرانی در قسمت دیگری از این سرزمین بنیاد شده بود، لهجه آن قسمت رواج می‌یافت و زبان مشترک ایرانیان می‌گردید (ناتل خانلری، ۱۳۴۷: ۱۴۳-۱۴۴). با این وصف، زبان دری مشرق ایران در سه قرن اول هجری به لهجه‌ای ادبی درآمد که تا روزگار ما به‌عنوان زبان رسمی ادبی و سیاسی ایران شناخته شد (صفا، ۱/۱۳۳۸: ۱۳۰). بنابراین زبان پارسی در این منطقه، متعلق به یک گروه نبوده و از یک قوم خاص نیست (پهلوان، ۱۳۸۲: ۷۵) و همه اقوام در توسعه و تکامل آن سهیم هستند. نویسندگان دوره اسلامی به‌طور ضمنی بر خاستگاه زبان دری اشاره کرده‌اند «و الغالب علیها من لغة اهل خراسان و المشرق لغة اهل بلخ»؛ یعنی در زبان دری شهرهای مدائن، زبان مردم بلخ غلبه دارد (ابن ندیم، ۱۳۶۶: ۲۲) و سخن خوارزمی در مفاتیح العلوم نیز بعین عبارت چنین است: «و الدریه لغة اهل مدن المدائن و بها کان یتکلم من بباب الملک فهی منسوبه الی حاضره الباب و الغالب علیها من بین لغات اهل المشرق لغة اهل بلخ» (خوارزمی، ۱۸۹۵: ۱۱۷)؛ یعنی دری زبان اهل شهرهای مدائن و ساکنان دربار ساسانی است و در آن لغت مردم بلخ غلبه دارد. در واقع فارسی دری که در مدائن مورد استفاده بود با مهاجرت ایرانیان از این نواحی به شرق بو که به لهجه بلخی تکلم می‌شد، چراکه «زبان مردم بلخ، شیرین‌ترین زبان-هاست» (مقدسی، ۲/۱۳۶۱: ۴۸۹). بالندگی فارسی دری در ماوراءالنهر ناشی از شورش علیه اسلام و یا عرب نبود بلکه زبان فارسی در خدمت اسلام، برای ترویج آیین گردید (فرای، ۱۳۷۷: ۴۰۵-۴۰۴). از خصوصیات زبان دری آورده‌اند که هر لغتی که در آن نقصانی نباشد دری می‌گویند (تبریزی، ۲/۱۳۶۲: ۸۴۷) در بیان اینکه چرا این زبان را دری می‌نامند آمده که «و این زبان را از آن «دری» می‌نامند که همه نامه و دفترها و نگارش دیوان خراسان بدان زبان نوشته می‌شود. و هر که بخواهد تا به دیوان نامه نویسد، باید که بدین زبان نویسد. و نام این زبان «دری» یا «پارسی دری» از واژه‌ی «در» گرفته شده، یعنی: زبانی که در دربار شاه و دیوان او بدان سخن می‌گویند.» (زمخشری، ۱۳۴۲: ۲۶؛ مقدسی، ۱۳۶۱: ۴۹۱). ابن ندیم از قول عبدالله بن مقفع آورده که «زبان‌های فارسی عبارت از: پهلوی، دری، فارسی، خوزی و سریانی است. پهلوی منسوب است به پهل که نام پنج شهر است: اصفهان، ری، همدان، ماه- نهاوند و آذربایجان. و اما دری زبان شهرنشینان بود، و درباریان با آن سخن می‌گفتند و منسوب به دربار پادشاهی است و از میان زبان‌های اهل خراسان و مشرق، زبان مردم بلخ در آن بیشتر است. اما فارسی، زبان موبدان و علما و امثال آنان بود، و مردم فارس با آن سخن می‌گفتند. و خوزی زبانی بود که با آن شاهان و امیران در خلوت و هنگام بازی و خوشی با اطرافیان خود سخن می‌گفتند، و سریانی زبان همگانی، و نوشتن هم نوعی از زبان سریانی فارسی است» (ابن ندیم، ۱۳۴۶: ۲۲؛ تبریزی، ۱/۱۳۶۲: ۴۳۲).

۴-۱. شعر و معماری

از پیامدهای جابجایی جمعیتی دوره ساسانی از جنوب ایران بخصوص فارس به نواحی دیگر بخصوص خراسان با گسترش زبان دری می‌توان به بالندگی ادبیات که در شعر به «سبک خراسانی» موسوم است و ایجاد سبک «معماری خراسانی» اشاره کرد. جالب اینکه تاریخ عمده‌ای از هر دو در دوره‌های طاهری، صفاری، سامانی و غزنوی تا اوایل سلجوقی و بیشتر بین سده‌های دوم تا پنجم هجری است. تاق ساده آهنگ در شیوه خراسانی باب بود (پیرنیا، ۱۳۸۲: ۱۶۳) و پلان چلیپایی که پیشتر در آتشکده استفاده می‌شد همچنان از دوره پیش اسلام با گنبدی بر روی فیلیپوش ادامه یافت؛ در مرکز این بناها اتاقی با پلان صلیبی با جناح‌های تاق‌ها بر روی درگاه و گنبد بر فراز آن بود که بر روی سکنج‌ها استوار شده بودند. هرچند برخی معتقدند این نوع معماری سنتی از مشخصه‌های نواحی ایالت خراسان بوده که از آنجا در دیگر نواحی ایران پراکنده شده است (شراتو، ۱۳۸۴: ۵۴-۵۵)، بنابراین تهرنگ چلیپایی با چهار بازوی چلیپایی همراه با چارتاق که از اجزای معماری ایرانی در دوره ساسانی بود (شراتو، ۲/۱۳۸۳: ۳۷) تا دوره اسلامی همچنان ادامه یافت (لباف خانیکی، ۱۳۸۵: ۳۲۹-۳۰۷). با این وصف این پیشرفت‌ها با جابجایی جمعیتی ایرانیان در اوایل دوره اسلامی این سنت در فارس ریشه دارد.

نهضت ادبی ایران بعد از اسلام نخست از خراسان آغاز شد و چون این سرزمین از بغداد و از قلمرو خلیفه بسیار دور بود، مرکز فرهنگ اسلامی شد که زبان آن تازی بود (براون، ۱/۱۳۶۷: ۱۳۰-۱۳۱). در اشعار فارسی مربوط به قرن چهارم هجری کمتر اثری از یأس و نومیدی دیده می‌شود. شعر این دوره از نشاط روح و آزادگی و غرور ملی و اندیشه حماسی سرشار است و آینه‌وار روح و اندیشه واقعی ایرانیان را می‌نمایاند (صفا، ۱۳۳۸، ج ۱: ۳۶۶). باید به برتری عددی شاعران سده چهارم بر دیگر سده‌ها همچون شاعرانی مانند: رودکی، مسعودی مروزی، ابو الحسنین شهید بلخی، ابوالموید بلخی (معاصر نوح بن منصور)، ابو شکور بلخی (سراینده مثنوی آفرین نامه در سال ۳۳۶ قمری)، دقیقی (که به فرمان نوح بن منصور شاهنامه‌ای سرود که در آن اخلاص خود را به زرتشت نشان داد)، کسایی مروزی و سرانجام فردوسی (بزرگ‌ترین حماسه‌سرای ایران) (صفا، ۱/۱۳۳۸: ۳۵۹) اشاره کرد. به نظر دوره سامانی دوره رونق و تعالی فرهنگی و ادبی بوده (صفا، ۱/۱۳۳۸: ۳۶۳) و سامانیان در عالم پروری و عدالت و ایجاد فضای امن برای دانشمندان سرآمد بودند. این عصر به عصر عطش علم و دانش مشهور است و گواه این ادعا را باید فرهیختگان این دوره دانست (هروی، ۱۳۷۱: ۵۲-۵۴). سامانیان برای تداوم تلاش‌های فرهنگی خود، به زنده کردن نمادهای باستانی مبادرت ورزیدند. رویکرد سامانیان به ریشه‌های فرهنگی ایرانی نه تنها در پزشکی، ادبیات، موسیقی و صنایع‌دستی نمودار بود؛ بلکه در معماری هم قابل مشاهده است. آرامگاه شاه اسماعیل سامانی با نمای پنج گنبدی در بخارا به سبک آتشکده‌های ساسانی ساخته شده است (اشپولر، ۱۳۶۹: ۲۱۴). از دیگر نمادهای ملی‌گرا در این دوران باید از قصرهای احمد بن اسماعیل (۳۰۱ میلادی) و نصر دوم (۳۳۱ میلادی) که توسط دو شیر رام‌شده پاسداری می‌شد، و همچنین اسب زین‌شده‌ای که برای فرار آماده بود، یاد کرد (هروی، ۱۳۷۱: ۱۴۶). در باور ایرانیان شیر نماد قدرت و روح ملی بود و هر دوره‌ای که تمایلات ملی در آن قوت می‌یافت، نشانه‌ها و نمادهای ایران باستان رواج می‌یافت. زمانی که سامانیان دولت مقتدر و ملی را در ایران بر پا کردند، نام خود را از امیر به پادشاه تغییر دادند (میراحمدی، ۱۳۶۸: ۱۴۹). از طرفی در تبار سازی که آل سامان برای خود تدارک دیدند، با انتساب به بهرام چوبین گرایش‌های ملی‌گرایانه خود را نشان دادند؛ از این رو گردیزی نسب آنها را به کیومرث، پادشاه نخستین

منسوب می‌کند (گردیزی، ۱۳۶۳: ۳۲۲). تأکید بر زبان فارسی، گام ارزنده دیگری بود که خاندان ایران‌دوست سامانی در اهداف خود برگزیدند. امیر اسماعیل سامانی فرمان‌های خویش را به زبان فارسی صادر می‌کرد اما فرزندان او به جای فارسی از عربی استفاده می‌کردند (هروی، ۱۳۷۱: ۲۲۹).

۴-۲. کوچ‌نشینی و روستانشینی

از نتایج یورش تازیان و واپس نشستن ایرانیان از جنوب این بود که استقرارگاه‌های مناطق جنوبی بشدت کاهش یافت بنابراین از یکسو تعدادی از بزرگان ایرانی با تغییر مدل استقراری به کوچ‌روی به ادامه حیات پرداختند و از سوی دیگر با توجه به استقرار مسلمانان در شهرها (زرین‌کوب، ۱۳۹۰: ۱۲۲) زرتشتیان برای در امان ماندن از فشار فاتحان و حفظ دین و آداب خود، مجبور به اقامت در روستاها شدند (فروزانی و حکیمی‌پور، ۱۳۹۶: ۱۹۲). این سیستم گسترش روستانشینی و نیز کوچ‌روی بخصوص در خراسان بیش از دیگر مناطق قابل پیگیری است. در مدت بیشتر از صدسال در ایران‌زمین آتش‌جنگ زبانه می‌کشید، گروهی که نه تاب ستیزه‌خوینی و نه یارای پرداختن جزیه سنگین را داشت، برای نگهداری آیین کهن، سر به کوه و بیابان نهاد و در سال‌های دراز کوه‌های خراسان پناهگاه آوارگان بود (پوردادوود، ۱۹۳۸: ۲؛ آذرگن‌سب، ۱۳۵۸: ۵۹) و رفته‌رفته به‌رغم تغییر اوضاع و شرایطی که پیدا کرده بودند تا قرن چهارم هجری در مناطقی چون شیراز، سیرجان، کرمان، ری و سرخس ساکن شدند (افشار، ۱۳۷۴: ۸۲۳). برای نمونه «در سرخس مردمی به هم‌آمیخته زندگی می‌کنند. مردم هرات اشرافی از عجم و قومی از عرب هستند. اهالی مرو اشرافی از دهقانان عجم هستند و نیز قومی از عرب؛ ساکنان پوشنگ به هم‌آمیخته از عجم و عرب و عرب اندک می‌باشند و مردم شهر بست به هم می‌باشند و بیشتر اهالی طوس عجم هستند و مردم قومس نیز عجم و در نیشابور عرب و عجم سکونت دارند (یعقوبی، ۱۳۴۳: ۵۲ به بعد). نیز بنا به روایت مؤلف «القصود و الام» بیشتر اهالی ماوراءالنهر به‌ویژه در شهرهای فرغانه، اشروسنه و چاچ آتش‌پرست و مجوسی بوده‌اند (التمری القرطبی، ۱۳۵۰: ۳۶) و خوش‌رفتاری اسد بن عبدالله حاکم خراسان که خاندان‌های بزرگ و مردمان اصیل را نیکو می‌داشت، هم باعث گروش بزرگان ایران به اسلام می‌شد، چنانکه سامان خدات به دست او اسلام آورد (نرشخی، ۱۳۶۳: ۸۱). از دلایلی که می‌توان با استناد بر آن به کوچ اقوام مختلف ایرانی به ولایت خراسان ارائه داد البته یکی زبان، گویش و لهجه‌های مختلفی است که بخصوص امروز در استان سمنان امروزی دیده می‌شود (Lecoq, 1989). با ورود اعراب، لهجه‌ها با قوت دیرین خود باقی ماندند (صفا، ۱/۱۳۳۸: ۱۴۱). از آنجا که مردم استان سمنان به گویش‌های مختلفی سخن می‌گویند، این استان به جزیره لهجه‌ها معروف است (Kolbitsch & Kolbitsch, 1391)، لذا هم‌اندیشی‌ای نیز به این موضوع اختصاص داده شد (نظری، ۱۳۸۸). گویش سمنانی و لهجه‌های اطراف به پنج دسته تقسیم می‌شوند که عبارت‌اند از سمنانی، سنگسری، شه‌میرزادی، لاسجودی و سرخه‌ای؛ جالب اینکه یک لهجه حتی در تمامی مناطق، یکسان تکلم نمی‌شود. طبرستان نیز از این قاعده مستثنی نبود و تا مدت‌ها مخالفان دستگاه خلافت را به خود جذب می‌کرد، از این‌رو بعد از انقراض ساسانیان تا مدت‌ها در طبرستان همچنان به زبان پهلوی سخن می‌گفتند (پیرنیا، ۱۳۸۶: ۲۶۳).

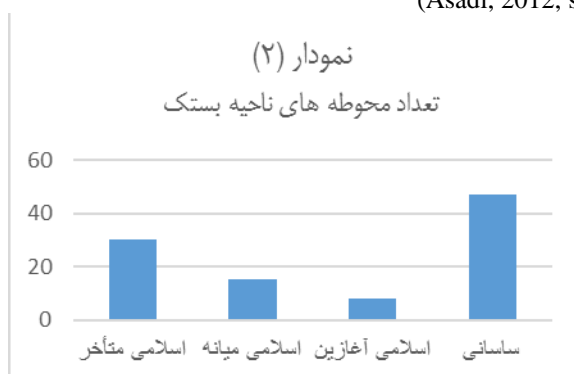
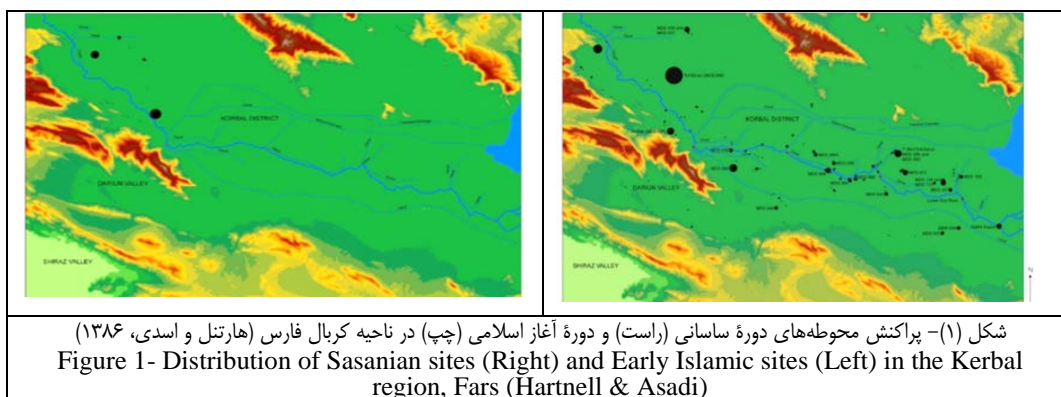
بهتر بدانیم که با مهاجرت ایرانیان به خارج از مرزهای پیشین شاهنشاهی ساسانی نتوانستند زبان فارسی را زبان رایج خود کنند اما نوشته‌های پهلوی را به‌خوبی حفظ کردند. هرچند که برخی جلای وطن مجوس به ارض هند از سوی خراسان را پیشتر از ظهور اسلام و سقوط دولت فارس می‌دانند اما با یورش تازیان و اجبار

جهت پرداخت جزیه‌های سنگین، فشار برای گرویدن به اسلام و دست‌کشیدن از دین خود در کنار تخریب بسیاری از آتشکده‌ها و آرامگاه‌های آنان باعث شد تا تعداد زیادی از زرتشتیان اقدام به مهاجرت به هندوستان نموده تا از این طریق بتوانند آداب و آیین دینی خود را حفظ کنند (کجاف و تشکری، ۱۳۸۷: ۱۸۳-۱۸۵). پارسیان مهاجر به هند ابتدا نوزده سال در جزیره دیب (در دریای عمان در جنوب شبه‌جزیره کاتیوار) مانده و سپس به شبه‌جزیره هندوستان رفتند؛ حاکم گجرات با شرایطی به آنان اجازه اقامت داد و پارسیان به تدریج آنجا را آباد نموده، سنجان نامیدند (آذرگشسب، ۱۳۵۸: ۵۹). با مهاجرت ایرانیان به هند زرتشتیان به حکمران وقت هندی تعهد دادند، که دین خود را توضیح بدهند اما برای گرویدن مردم بومی به آن نکوشند؛ سلاح‌های خود را تحویل دهند؛ زبان گجراتی بیاموزند؛ مراسم ازدواج خود را بعد از غروب‌گاهان انجام دهند و سرانجام زنان آنها به جای لباس ایرانی، لباس هندی بپوشند. پارسیان در عین حال که دین خود را در هند حفظ نمودند، به تعهدات خویش نیز وفادار ماندند (خورشیدیان، ۱۳۸۴: ۱۱۱). سنجان که نخستین اقامتگاه پارسیان در هند بود با تلاش و پشتکار زرتشتیان به شهری بزرگ و ثروتمند تبدیل شد. آنان در سنجان زندگی مرفه و راحتی داشتند و جمعیت آنها به تدریج رو به فزونی نهاد. بعد از چند سده عده‌ای از آنها به شهرهای دیگر هند مهاجرت کردند (آذرگشسب، ۱۳۵۸: ۶۳؛ پورداوود، ۱۹۳۸: ۲).

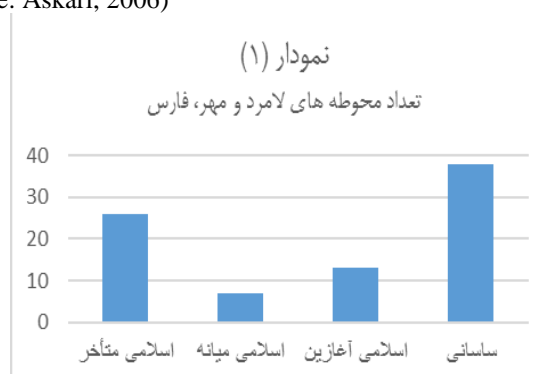
۵. نتیجه

با بررسی تعداد محوطه‌های دوره انتقالی از دوره ساسانی به دوره آغاز اسلامی مشخص شد که با حمله اعراب جمعیت کثیری از جنوب و غرب گستره شاهنشاهی ساسانی مجبور به مهاجرت به نواحی امن‌تر در شرق شدند. جالب اینکه از منظر باستان‌شناسی آمار سکونتگاه‌های جنوب ایران نسبت به نواحی شمالی‌تر کمتر شده است بدین معنی که در یورش‌های سهمگین اولیه تازیان، ساکنان مناطق جنوبی‌تر به‌سوی نقاطی حرکت نموده بودند که به نظر می‌رسید امنیت بیشتری ممکن است برایشان تأمین کند و چه جایی بهتر از مکانی که پادشاه ایران طی کرده یعنی خراسان که سرزمین آتش برزین‌مهر هم بود؛ با این تدبیر که علاوه بر دوری از شمشیر آخته اعراب شاید با جمع شدن گرد پادشاه، امیدی برای مقابله و راندن دشمن بیابند. با کشته شدن شاه و از هم‌گسیختگی نظام اشرافیت و ارکان مذهبی ساسانیان، دیگر مجالی برای دادن بیرق شاهی به دست شاه دیگری که مورد پذیرش همگان و مورد تأیید نظام مذهبی باشد نبوده و ایستادگی‌ها با مبارزه جمعیت‌های پراکنده‌ای بود که با پیوستن خیل عظیمی از موالی شکست‌خورده به اعراب راه به جایی نمی‌برد؛ بنابراین بسیاری از دهقانان تن به صلح داده و با پرداخت خراج و جزیه توانستند با سختی‌هایی رسوم کهن خود را نگهداری کنند. از این زمان با استقرار قسمت اعظم خاندان‌های بزرگ به‌خصوص دهقانان در خراسان، ایرانیان توانستند در شرق ایران به گسترش زبان پارسی دری بپردازند. این زبان پیشتر در دربار ساسانیان یعنی در مدائن رونق داشت و در ولایت فارس نیز به‌عنوان خاستگاه و سرزمین شاهی مورد استفاده خاندان اشرافی بود. این اتفاقات با کوچ عده کثیری از ساکنان نواحی جنوبی و غربی صورت گرفت. از دلایل کوچ قسمت عمده پایتخت‌نشینان و اقوام ساکن در فارس می‌توان به اقوام مختلف ساکن در استان سمنان امروزی اشاره کرد که پذیرای آنها در خراسان بزرگ شد و امروز به جزیره زبان و لهجه‌ها اشتهار دارد. با این حرکت سیاسی-اجتماعی حداقل دو نتیجه عاید فرهنگ ایران در دوره اسلامی شد: یکی بالندگی زبان و ادب فارسی در خطه خراسان و دیگری زایش سبک معماری موسوم به خراسانی. اما برخی با توجه به لشکرکشی‌های گاه و بیگاه

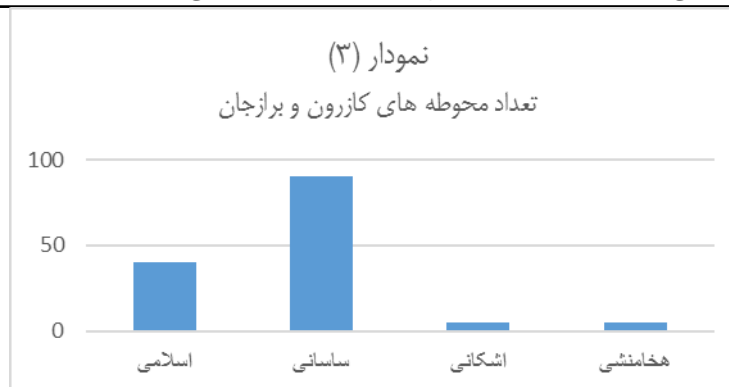
اعراب، راه دیگری برای زندگی گزیدند و آن زندگی به صورت کوچ‌نشینی بود که با بستن باروبنه خود بر پشت استران، به دنبال نقاط امن در مسیرهایی حرکت کردند که بعدها این مسیرها به روند سالیانه حرکت عشایر ایشان شد. ایرانیان جذب‌شده در دستگاه خلافت در عراق امروز نیز بیشتر شامل دبیرانی بودند که به اقتضای شغل خود زبان عربی را به‌خوبی فراگرفته و بعدها باعث پیشرفت فنون ادبی و نگارشی عربی شدند.

نمودار (۲) - (برگرفته از: اسدی، ۱۳۸۷: ۲۹)
 Chart 2- Number of sites in the Bastak region (Asadi, 2008: 29)

نمودار (۱) - (برگرفته از: عسگری چاوردی و آذرنوش، ۱۳۸۳)
 Chart 1- Number of sites in the Lamerd & Mohr, Fars (see: Askari Chaverdi & Azarnoush, 2004)

نمودار (۳) - (اسدی، ۱۳۹۱، برگرفته از: قاسمی، ۱۳۸۶: ۲۷۷)

Diagram (3) - (Asadi, 2011, taken from: Ghasemi, 2016: 277)

منابع

- ابن حوقل، محمد. (۱۳۴۵)، *صورة الارض*، ترجمه جعفر شعار، تهران، بنیاد فرهنگ.
- ابن خلدون، عبدالرحمن. (۱۳۴۵)، *مقدمه*، ترجمه محمد پروین گنابادی، ج ۲، تهران، بنگاه ترجمه و نشر کتاب.
- ابن خلدون، عبدالرحمن. (۱۳۶۶)، *تاریخ (العبر)*، ترجمه عبدالمحمد آیتی. تهران، مؤسسه مطالعات و تحقیقات فرهنگی.
- ابن عبدربه، احمد بن محمد. (۱۹۵۳)، *العقد الفريد*، تحقیق محمد سعید عریان، قاهره، المكتبة التجارية الكبرى.
- ابن عمر، شرف‌الدین محمد. (۱۳۶۷)، *خلاصه سیره رسول الله*، مقدمه و تصحیح اصغر مهدوی و مهدی قمی‌نژاد، تهران، علمی و فرهنگی.
- ابن ندیم، محمد ابن اسحاق. (۱۳۴۶)، *کتاب الفهرست*، ترجمه محمدرضا تجدد، تهران، بانک بازرگانی ایران.
- ابن هلال ثقفی، ابراهیم. (۱۳۹۵)، *ق، الغارات*، تحقیق جلال‌الدین محدث، تهران، انجمن آثار ملی.
- ابوالفرج اصفهانی، علی بن حسین بن محمد. (۱۳۸۰)، *مقاتل الطالبین*، ترجمه هاشم رسولی محلاتی، تهران، نشر فرهنگ اسلامی.
- احمد العلی، صالح. (۱۳۸۴)، *مهاجرت قبایل عرب در صدر اسلام*، ترجمه هادی انصاری، تهران، سمت.
- اسدی، احمدعلی و توبین هارتل. (۱۳۸۶)، «گزارش بررسی باستان‌شناختی ناحیه کربال و دره داریون مرودشت- استان فارس»، *گزارش‌های باستان‌شناسی (۷)*، جلد ۱، تهران، پژوهشگاه میراث فرهنگی و گردشگری.
- اسدی، احمدعلی. (۱۳۸۷)، «الگوی استقراری و کاربری اراضی در دشت بستک هرمزگان»، *مجله باستان‌شناسی و تاریخ*، شماره پیاپی ۴۵، صص ۳۱-۳.
- اشپولر، برتولد. (۱۳۶۹)، *ایران در قرون نخستین اسلامی*، ترجمه جواد فلاطوری، تهران: علمی و فرهنگی.
- امیری خراسانی، احمد و ناصر محسنی‌نیا. (۱۳۸۶)، «خاستگاه و معانی واژه اعجم»، *مجله دانشکده ادبیات و علوم انسانی مشهد*، شماره ۱۵۹ (زمستان)، صص ۱۳-۳۱.
- امین، احمد. (۱۹۴۵)، *فجر الاسلام*، قاهره: موسسه الهمندای لنشر المعرفة و الثقافة و الغير هاذفه للریح.
- ایمان‌پور، محمدتقی؛ زهیر صیامیان و ساناز رحیم‌بیگی. (۱۳۹۰)، «حکمت سیاسی ایران‌شهری در تاریخ‌نگاری اسلامی مبتنی بر آثار مسعودی»، *مطالعات تاریخ اسلام*، سال سوم، شماره ۱۰ (پاییز)، صص ۱۱-۳۶.
- آذرگشسب، اردشیر. (۱۳۵۳)، *آتش در ایران باستان*، تهران، اختر شمال.
- آذرگشسب، اردشیر. (۱۳۸۵)، *مراسم مذهبی و آداب زرتشتیان*، تهران، فروهر.
- آذرنوش، آذرتاش. (۱۳۸۵)، *چالش‌های میان فارسی و عربی*، تهران، نشر نی.
- آزاد ارمکی، تقی و مسعود عالمی نیسی. (۱۳۹۱)، «اختلال در انسجام کارکردی میان نهادهای جامعه؛ از نظریه تا شاخص‌سازی بومی»، *راهبرد/اجتماعی و فرهنگی*، سال اول، شماره ۴ (پاییز)، صص ۷-۳۸.
- بختیاری، رحمن. (۱۳۸۴)، «بررسی خاستگاه‌های واژگانی زبان فارسی نو»، *یشت فرزاتگی*، به کوشش سیروس نصراله‌زاده و عسکر بهرامی، تهران، هرمس.

- براون، ادوارد. (۱۳۵۱)، *طب اسلامی*، ترجمه مسعود رجب‌نیا، تهران، بنگاه ترجمه و نشر کتاب.
- براون، ادوارد. (۱۳۶۵)، *تاریخ ادبی ایران*، ترجمه علی پاشا صالح، جلد ۲، تهران، امیرکبیر.
- براون، ادوارد. (۱۳۶۷)، *تاریخ ادبیات ایران*، ترجمه فتح‌الله مجتبیایی و غلامحسین صدری، جلد ۱، تهران، مروارید.
- بلادری، احمد بن یحیی. (۱۳۶۴)، *فتوح البلدان*، ترجمه آذرتاش آذرنوش، تهران، سروش.
- بهار، ملک‌الشعرا. (۱۳۷۳)، *در: تاجیکان در مسیر تاریخ*، گردآورنده میرزا شکور زاده، الهدی.
- بهار، مهرداد. (۱۳۸۱)، *از اسطوره تا تاریخ*، تهران، نشر چشمه.
- بیات، علی و زهره دهقان‌پور. (۱۳۹۰)، «انگیزه‌های کوچ اعراب مسلمان به ایران در جریان فتوح و پیامدهای آن»، *سخن تاریخ*، شماره ۱۵ (زمستان)، صص ۲۱-۴۲.
- پطروشفسکی، ایلیا پائولوویچ. (۱۳۶۳)، *اسلام در ایران از هجرت تا پایان قرن نهم*، ترجمه کریم کشاورز، تهران، پیام.
- پورداوود، ابراهیم. (۱۹۳۸)، (۱۲۹۵ یزدگردی)، *ایران‌شاه*، بمبئی، انتشارات انجمن زرتشتیان ایرانی.
- پهلوان، چنگیز. (۱۳۸۲)، *پنج گفتگو*، تهران، عطایی.
- پیرنیا، حسن. (۱۳۸۶)، *تاریخ ایران قبل از اسلام*، تهران، نامک.
- پیرنیا، محمد کریم. (۱۳۸۲)، *سبک‌شناسی معماری ایرانی*، تدوین غلامحسین معماریان، تهران، پژوهنده.
- تبریزی، محمد بن خلف. (۱۳۶۲)، *برهان قاطع*، مصحح: محمد معین، تهران، امیرکبیر.
- تفضلی، احمد. (۱۳۷۶)، *تاریخ ادبیات ایران پیش از اسلام*، به کوشش ژاله آموزگار، تهران، سخن.
- جاحظ، عمرو بن بحر. (۱۹۲۶)، *البيان والتبيين*، تصحیح حسن السندوبی، مصر، مطبعة الرحمانیه.
- جیهانی، ابوالقاسم بن احمد. (۱۳۶۸)، *اشکال العالم*، ترجمه علی بن عبدالسلام کاتب، مقدمه فیروز منصوری، مشهد، آستان قدس رضوی.
- چوکسی، جمشید گرشاسب. (۱۳۸۷)، *ستیز و سازش؛ زرتشتیان مغلوب و مسلمانان غالب در جامعه ایران نخستین سده‌های اسلامی*، ترجمه نادر میرسعیدی، تهران، ققنوس.
- حیدری، رضا، و دیگران. (۱۳۹۷)، «تحلیل باستان‌شناختی چشم‌انداز فرهنگی شهرستان بردسکن در دوران اسلامی (از ابتدا تا قرن ۱۳ ق)»، *پژوهشنامه خراسان بزرگ*، شماره ۳۰ (بهار)، صص ۹۷-۱۱۵.
- خواجه نظام الملک. (۱۳۴۷)، *سیرالملوک (سیاست‌نامه)*، به اهتمام هیوبرت دارک، تهران، بنگاه ترجمه و نشر کتاب.
- خوارزمی، ابو عبدالله محمد بن احمد. (۱۸۹۵)، *مفاتیح العلوم*، به کوشش فان فلوتن (وان فلوتن)، لیدن.
- خورشیدیان، اردشیر. (۱۳۸۴)، *فرهنگ زرتشتی: یادواره سه هزار سال فرهنگ زرتشتی*، تهران، انجمن زرتشتیان تهران.
- دریایی، تورج. (۱۳۸۳)، *شاهنشاهی ساسانی*، ترجمه مرتضی ثاقب‌فر، تهران، ققنوس.
- دولتشاه سمرقندی، دولت‌شاه بن بختیشاه. (۱۳۳۷)، *تذکره الشعرا*، تصحیح محمد عباسی، تهران، کتابفروشی بارانی.
- دهخدا، علی‌اکبر. (۱۳۷۷)، *لغت‌نامه*، مؤسسه لغت‌نامه، تهران، دانشگاه تهران.
- دینوری، ابوحنیفه احمد بن داود. (۱۳۶۶)، *اخبار الطوال*، ترجمه محمود مهدوی دامغانی، تهران، نی.
- رضازاده شفق، صادق. (۱۳۵۲)، *تاریخ ادبیات ایران*، شیراز، دانشگاه پهلوی.
- ریپکا، یان و دیگران. (۱۳۷۰)، *تاریخ ادبیات ایران*، ترجمه کیخسرو کشاورزی، تهران، گوتمبرگ و جاویدان فرد.
- زارعی، احمد علی. (۱۳۸۹)، «چگونگی پیدایش نهضت شعوبیه و تأثیرات فرهنگی و ادبی آن در تمدن اسلامی در عصر عباسیان»، *تاریخ‌پژوهی*، شماره‌های ۴۴-۴۵ (پاییز و زمستان)، صص ۱۹۳-۱۲۲.
- زرین‌کوب، روزبه. (۱۳۹۰)، «تدابیر روحانیان زردشتی برای مقابله با تغییر دین به‌دینان، از سقوط شاهنشاهی ساسانی تا پایان سده چهارم هجری»، *جستارهای تاریخی*، سال دوم، شماره ۱، (بهار و تابستان)، صص ۹۹-۱۲۶.
- زرین‌کوب، عبدالحسین. (۱۳۶۸)، *تاریخ مردم ایران از پایان ساسانیان تا پایان آل بویه*، تهران، امیرکبیر.
- زرین‌کوب، عبدالحسین. (۱۳۸۰)، *تاریخ ایران بعد از اسلام*، تهران، امیرکبیر.
- زمخشری خوارزمی، ابوالقاسم جارالله محمود بن عمر. (۱۳۴۲)، *پیشرو ادب یا مقدمه الادب*، گردآورنده سید محمدکاظم امام، تهران، دانشگاه تهران.

- زیدان، جرجی. (۱۳۸۶). *تاریخ تمدن اسلام*، ترجمه علی جواهر کلام، تهران، امیرکبیر.
- سجادی صادق، «اسلام در ایران»، در: *دانشنامه ایران*، ج ۱: ذیل واژه «اسلام»، تهران، مرکز دایرةالمعارف بزرگ اسلامی.
- سیفی فمی نفرشی، مرتضی. (۱۳۶۹). *تهران در آئینه زمان*، تهران، اقبال.
- شاکد، شائول. (۱۳۸۱). *از ایران زردشتی تا اسلام*، ترجمه مرتضی ثاقب‌فر، تهران، ققنوس.
- شراتو، امبرتو. (۱۳۸۳). *هنر ساسانی*، در هنر دوره پارتی و ساسانی، ترجمه یعقوب آژند، تهران، مولی، صص ۳۳-۱۰۶.
- شراتو، امبرتو. (۱۳۸۴). «هنر سامانی»، در: *تاریخ هنر ایران (هنر سامانی و غزنوی)*، ترجمه یعقوب آژند، تهران، مولی، صص ۴۵-۷۰.
- شعبانی، رضا. (۱۳۸۰). *مروری کوتاه بر تاریخ ایران*، تهران، سخن.
- شفیعی کدکنی (م. سرشک)، محمدرضا. (۱۳۴۲). «کهنه‌ترین نمونه شعر فارسی: خسروانی‌های باربد». *آرش*، شماره ۶ (خرداد)، صص ۱۸-۲۸.
- شکوری، محمد جان. (۱۹۹۶). *خراسان است اینجا*. دوشنبه، دفتر نشر نیاکان.
- صالحی، کورش. (۱۳۹۹). «نقش نیروهای واگرا در اضمحلال ساختار حکومت از زوال ساسانیان تا برآمدن نهضت خراسانیان»، *تاریخ ایران*، دوره ۱۳، شماره ۱ (بهار و تابستان)، صص ۱۷۰-۱۴۳.
- صدیقی، غلامحسین. (۱۳۷۲). *جنبش‌های دینی ایرانی در قرن‌های دوم و سوم هجری*، تهران، امیرکبیر.
- صفا، ذبیح‌الله. (۱۳۳۸). *تاریخ ادبیات در ایران*، جلد اول، تهران، ابن‌سینا.
- صفا، ذبیح‌الله. (۱۳۹۲). *تاریخ ادبیات در ایران و در قلمرو زبان پارسی: از آغاز عهد اسلامی تا دوره سلجوقی*، تهران، فردوس.
- صفری فروشانی، نعمت‌الله. (۱۳۹۷). «درآمدی بر صلح‌نامه‌های مسلمانان با ایرانیان در آغاز فتح ایران»، *تاریخ اسلام*، شماره ۲ (تابستان)، صص ۵۰-۱۱۹.
- طبری، محمد بن جریر. (۱۳۷۵). *تاریخ طبری*، ترجمه ابوالقاسم پاینده، تهران، اساطیر.
- عسگری چاوردی، علیرضا و آذرنوش، مسعود. (۱۳۸۳). «بررسی باستان‌شناختی محوطه‌های باستانی پس‌کرانه‌های خلیج فارس: لامرد و مهر فارس»، *مجله باستان‌شناسی و تاریخ*، سال هجدهم، شماره دوم، شماره پیاپی ۳۶، صص ۱۹-۳.
- عسگری چاوردی، علیرضا. (۱۳۸۵). *بررسی باستان‌شناختی شهرستان گاونبدی، هرمزگان*، آرشیو میراث فرهنگی استان هرمزگان.
- عنصرالمعالی، کیکاوس بن اسکندر. (۱۲۸۵ ه.ق). *قابوس‌نامه*، تصحیح امیر تیمور کورکان، [نسخه خطی] کد کنگره: ق / PIR 4667 (201)
- غبار، میر غلام محمد. (۱۳۹۳). *افغانستان در مسیر تاریخ*، کابل، میوند (بام).
- فرای، ریچارد ن. (۱۳۷۷). *میراث باستانی ایران*، ترجمه مسعود رجب‌نیا، تهران، علمی و فرهنگی.
- فرای، ریچارد ن. (۱۳۸۵). *تاریخ ایران از فروپاشی دولت ساسانیان تا آمدن سلجوقیان*، ترجمه حسن انوشه، تهران، امیرکبیر.
- فرای، ریچارد ن. (۱۳۶۳). *عصر زرین فرهنگ ایران*، ترجمه مسعود رجب‌نیا، تهران، سروش.
- فروزانی، سید ابوالقاسم و اکبر حکیمی‌پور. (۱۳۹۶). «بررسی علل پراکندگی جغرافیایی زرتشتیان ایران در قرون اولیه اسلامی»، *پژوهش‌های تاریخی ایران و اسلام*، شماره ۲۱ (پاییز و زمستان)، صص ۱۸۵-۲۰۶.
- قاضی، ابو یوسف. (۱۳۹۷). *کتاب الخراج*، چاپ قصی محب‌الدین خطیب، قاهره، بی‌نا.
- کجباف، علی‌اکبر و علی‌اکبر تشکری. (۱۳۸۷). «درآمدی بر شرایط اجتماعی زرتشتیان یزد از تأسیس سلسله صفوی تا پایان پادشاهی شاه‌عباس اول (۹۰۷-۱۰۳۸ ه.ق)»، *فرهنگ (ویژه تاریخ)*، شماره ۶۸ (زمستان)، صص ۱۵۵-۱۸۱.
- کریستن‌سن، آرتور. (۱۳۷۴). *ایران در زمان ساسانیان*، ترجمه رشید یاسمی، تهران، دنیای کتاب.
- کریمیان و دیگران. (۱۳۹۱). «تحلیل الگوهای استقراری شهرستان سمیرم در دوره انتقال از ساسانیان به قرون اولیه اسلامی»، *نامه‌ی باستان‌شناسی*، شماره ۲ (بهار و تابستان)، صص ۶۳-۸۰.
- گردیزی، ابوسعید عبدالحی بن ضحاک بن محمود. (۱۳۶۳). *زین‌الخبار*، تصحیح عبدالحی حبیبی، تهران، دنیای کتاب.

- لباف خانیکی، میثم. (۱۳۸۵)، «تأملی در پلان چلیپایی کاخ‌های ایران و سرزمین‌های مجاور»، در: مجموعه مقالات سومین کنگره تاریخ معماری و شهرسازی ایران، به کوشش باقر آیت‌الله زاده شیرازی، تهران، رسانه پرداز؛ سازمان میراث فرهنگی و گردشگری، صص ۳۰۵-۳۳۲.
- لباف خانیکی، میثم. (۱۳۹۹)، «الگوی استقراری دشت نیشابور در دوره ساسانی»، *مجله موزه ملی ایران*، شماره یکم (پاییز و زمستان)، صص ۱۶۱-۱۸۶.
- مارکوارت، یوزف. (۱۳۷۳)، *ایران‌شهر بر مبنای جغرافیای موسی خورنی*، ترجمه مریم میراحمدی، تهران، اطلاعات محمودآبادی، سید اصغر. (۱۳۸۴)، *امپراتوری ساسانیان در گزارش‌های مورخان اسلامی و غربی*، اصفهان، افسر.
- مسعودی، ابوالحسن علی بن حسین. (۱۳۶۵)، *التنبیه الاشراف*، تحقیق: ابوالقاسم پاینده، تهران، علمی و فرهنگی.
- مسعودی، علی بن حسین. (۱۳۴۹)، *مروج الذهب*، ترجمه ابوالقاسم پاینده، تهران، علمی و فرهنگی.
- مسلمانان قبادیانی، رحیم. (۱۳۸۳)، *پارسی دری*، تهران، امیرکبیر.
- مصاحب، غلامحسین. (۱۳۵۶)، *دائرةالمعارف مصاحب*، تهران، فرانکلین.
- مفتخری، حسین و حسین زمانی. (۱۳۸۷)، *تاریخ ایران از ورود مسلمانان تا پایان طاهریان*، تهران: سمت.
- مقدسی، ابوعبدالله محمد بن احمد. (۱۳۶۱)، *احسن‌التقاسیم فی معرفه الاقالیم*، تحقیق: علینقی منزوی، تهران، شرکت مؤلفان و مترجمان ایران
- موسوی نیا، سیدمهدی و حسن باصفا. (۱۳۹۳)، «شهرستان خمین در دوران اشکانی و ساسانی بر اساس مطالعات باستان‌شناسی»، *فرهنگ پژوهی مرکزی*، شماره ۲ (پاییز)، صص ۱۷۷-۲۰۰.
- موله، ماریژان. (۱۳۷۷)، *ایران باستان*، ترجمه زاله آموزگار، چاپ پنجم، تهران، توس.
- مهدی الخطیب، عبدالله. (۱۳۷۸)، *ایران در روزگار اموی*، ترجمه محمود رضا افتخار زاده، تهران، رسالت قلم
- میراحمدی، مریم. (۱۳۶۸)، *نظام حکومت ایران در دوران اسلامی*، تهران، مؤسسه مطالعات و تحقیقات فرهنگی.
- ناتل خانلری، پرویز. (۱۳۴۷)، *زبان‌شناسی و زبان فارسی*، تهران، بنیاد فرهنگ ایران.
- ناتل خانلری، پرویز. (۱۳۶۷)، *هفتاد سخن*، تهران، توس.
- نامعلوم. (۱۳۵۳)، *هفت شهر یا صور الاقالیم*، تصحیح منوچهر ستوده، تهران، بنیاد فرهنگ ایران.
- نامعلوم، *تاریخ سیستان*. (۱۳۸۱)، تصحیح ملک‌الشعراى بهار، تهران، دنیای کتاب.
- نامعلوم، *مجموعه التواریخ و القصص*. (۱۳۸۴)، تصحیح محمدتقی بهار و علی‌اصغر عبداللہی، تهران، جهان کتاب.
- النحرى القرطبی، شیخ ابی عمر یوسف بن عبدالبد. (۱۳۵۰)، *القصص و الامم (فی التعریف باصول انساب العرب و العجم)*، قاهره، مکتبه القدسی.
- نظری ارشد، رضا و دیگران. (۱۳۹۸)، «نگرشی بر منظر باستان‌شناسی و تحولات فرهنگی استقرارهای دوران اسلامی دشت توپسرکان (از صدر اسلام تا پایان دوره قاجار)»، *مطالعات باستان‌شناسی پارسه*، شماره ۸ (تابستان)، صص ۸۹-۱۰۸.
- نظری قهفرخی و همکاران. (۱۳۹۷)، «تحلیل باستان‌شناسی زیست‌محیطی دشت جنوبی سرایان در دوران اسلامی (بر اساس مدل‌های استقراری)»، *پژوهش‌های باستان‌شناسی ایران*، شماره ۱۷، صص ۱۸۱-۲۰۰.
- نظری، حمیدرضا. (۱۳۸۸)، «جزیره لهجه‌ها، سمنان»، *کتاب ماه ادبیات و فلسفه*، شماره‌های ۸۷ و ۸۸ (دی و بهمن ۱۳۸۳)، ۱۸۲-۱۸۵.
- وامقی، ایرج. (۱۳۷۴)، «نقد کتاب: زبان پهلوی؛ ادبیات و دستور آن»، *نامه فرهنگستان*، دوره اول، شماره ۱، بهار، صص ۱۲۶-۱۳۵.
- هروی، جواد. (۱۳۷۱)، *تاریخ سامانیان (عصر طلایی ایران بعد از اسلام)*، تهران، امیرکبیر.
- یعقوبی، ابن واضح. (۱۳۷۱)، *تاریخ یعقوبی*، ترجمه محمدابراهیم آیتی، تهران، علمی و فرهنگی.
- یعقوبی، احمد. (۱۳۴۳)، *البلدان*، ترجمه محمدابراهیم آیتی، تهران، بنگاه ترجمه و نشر و کتاب.
- Abul Faraj Isfahani, Ali Ibn Husain bin Muhammad, 2001, *Muqatil al-Talebin*, translated by Hashem Rasuli Mahalati, Tehran: Nashr-e Farhang Islami Publishing [in Persian].
- Adams, R. Mc C., 1965, *Land Behind Baghdad*, Chicago: University of Chicago Press
- Adams, R. Mc C., 1965, *Land Behind Baghdad*, Chicago: University of Chicago Press.

- Ahmad Al-Ali, Saleh, 2005, *Migration of Arab tribes at the early Islamic*, translated by Hadi Ansari, Tehran: Samt [in Persian].
- Al-Jahiz, Amr ibn Bahr, 1926, *Al-Bayan wa Al-Tabyin*, corrected by Hassan Al-Sandoubi, Egypt: Al-Rahmanieh Press [in Arabic].
- Al-Nahri al-Qurtubi, Sheikh Abu Umar Yusuf ibn Abd al-Bad, 1931, *Al-Quds and al-Num (in defining the origins of the genealogies of Arabs and non-Arabs)*, Cairo: Al-Qudsi Library [in Arabic].
- Amin, A., 1945, *Fajer al- Islam*, Cairo: Al-Hindawi Foundation [in Arabic].
- Amiri Khorasani, A. & N. Mohseni Nia, 2007, "The origin and meanings of the word Ajam", *Journal of Mashhad Faculty of Literature and Humanities*, No. 159 (Winter 2007): 13-31 [in Persian].
- Anonymous 1974, *Haft Shahr*, edited by Manouchehr Sotoudeh, Tehran: Bonyad Farhang Iran [in Persian].
- Anonymous, 2002, *History of Sistan*, edited by MalekoShoara Bahar, Tehran: Doniya-ye Ketab [in Persian].
- Anonymous, 2005, *Mojmal al-Tawarikh wa Al-Qasas*, edited by Mohammad Taqi Bahar and Ali Asghar Abdullahi, Tehran: Jahan Ketab [in Persian].
- Asadi, A.A. and T. Hartnell, 2007, "Report on the archaeological survey of Karbal and Dariun valley, Maroodasht- Fars province", *Archaeological Reports*, (7), Volume 1, Tehran: Research Institute of Cultural Heritage & Tourism. [in Persian].
- Asadi, A.A., 2008, "Settlement pattern and land use in Hormozgan Bastak plain", *Majale- Ye Bastan Shenasi wa Tarikh*, 45: 3-31. [in Persian].
- Askari Chaverdi, A. & M. Azarnoush, 2004, "Archaeological survey of the ancient sites on the back shores of the Persian Gulf: Lamard and Mehr Fars", *Journal of Archeology and History*, 36, 2nd issue: 3-19. [in Persian].
- Askari Chaverdi, Alireza, 2006, *Archaeological survey of Gav Bandi city*, Hormozgan, cultural heritage archive of Hormozgan province.
- Azad Aramaki, T. & M. Alami Nisi, 2012, "Disturbance in the functional coherence between the institutions of the society; From Theory to Local Indexing", *The Social-Cultural Research Journal of Rahbord*, First Year, Number 4 (Autumn 2012): 7-38. [in Persian].
- Azargashsab, A., 1974, *Fire in Ancient Iran*, Tehran: Akhtar Shomal. [in Persian].
- Azargashsab, A., 1979, *Religious ceremonies and customs of Zoroastrians*, Tehran: Farvahar. [in Persian].
- Azarnoush, A., 2006, *Challenges between Persian and Arabic*, Tehran: Ney Publishing. [in Persian].
- Bahar, M. 2002, *From myth to history*, Tehran: Cheshmeh Publishing. [in Persian].
- Bahar, Maleko Shoara, 1994, *Tajiks in the path of history*, compiled by Mirza Shakurzadeh, Al-Hoda From myth to history, Tehran: Cheshmeh Publishing [in Persian].
- Bakhtiari, R., 2005, "Investigation of the lexical origins of the modern Persian language", *Yasht Farzangi*, with the efforts of Siros Nasralehzadeh and Askar Bahrami, Tehran: Hermes. [in Persian].
- Baladhuri, Ahmad ibn Yahya, 1985, *Futuh al-Buldan*, translated by Azartash Azarnoosh, Tehran: Soroush. [in Persian].
- Bayat, A. & Z. Dehghanpour, 1986, *A Literary History of Persia*, translated by Ali Pasha Saleh, vol. 2, Tehran: Amir Kabir. [in Persian].
- Bayat, A. & Z. Dehghanpour, 1988, *History of Iranian literature*, translated by: Fethullah Mojtabaei and Gholamhossein Sadri, volume 1, Tehran: Morvarid. [in Persian].
- Bayat, A. & Z. Dehghanpour, 2011, "Motives of Muslim Arab Migration to Iran during the Conquest and Its Consequences", *Sokhan Tarikh* 15 (Winter 2011), pp. 21-42.
- Browne, Edward, 1972, *Islamic Medicine*, translated by Masoud Rajabania, Tehran: Bongah-e Tarjomeh va Nasher-e Ketab.

- Carter, R. A; Challis, K., Priestman, S.M.N. and Tofighian, H, 2006. "The Bushehr hinterland result of the first season of the Iranian- british archaeological survey of Bushehr province", (November-December 2004). *Iran*, 44: 63-104.
- Carter, R. A; K. Challis, S. Priestman & H. Tofighian, 2006, "The Bushehr hinterland result of the first season of the Iranian- british archaeological survey of Bushehr province", (November-December 2004). *Iran*, 44: 63-104.
- Choksy, Jamsheed Gershasab, 2008, *Struggle and Compromise; Defeated Zoroastrians and dominant Muslims in Iranian society in the first Islamic centuries*, translated by Nader Mirsaedi, Tehran: Qoqnoos. [in Persian].
- Christiansen, A., 1995, *Iran during the Sasanian period*, translated by Rashid Yasemi, Tehran: Donya-ye Ketab. [in Persian].
- Daryae, T., 2002, *Shahrestaniha-i Eransahr*, Mazda Publishers, Inc., Costa Mesa, California.
- Daryae, T., 2003, "The Effect of the Arab Muslim Conquest on the Administrative Division of Sasanian Persis/Fars", *Iran*, Vol. 41: 193-204.
- Daryae, T., 2004, *The Sasanian Empire*, translated by Morteza Saqibfar, Tehran: Qoqnoos. [in Persian].
- Daryae, Touraj, 2003, "The Effect of the Arab Muslim Conquest on the Administrative Division of Sasanian Persis/Fars", *Iran*, Vol. 41, pp. 193-204.
- Daryae. Touraj, 2002, *Shahrestaniha-i Eransahr*, Mazda Publishers, Inc., Costa Mesa, California.
- Dehkhoda, Ali-Akbar, 1998, *Dictionary*, Dictionary Institute, Tehran: Nashre Aneshgah Tehran [in Persian].
- Dinawari, Abu Hanifa Ahmad ibn Dawud, 1987, *Al-Aḥbār al-ṭiwāl, Ansab al-Akrad*, translated by Mahmoud Mahdavi Damghani, Tehran: Ney Publishing. 107
- Forouzani, S. A. & A. Hakimipour, 2018, "Investigating the Causes of Geographic Distribution of Zoroastrians in Persia in the Early Centuries after Islam", *Historical Researches of Iran and Islam*, 21 (Autumn and Winter): 185-206. [in Persian].
- Frye, R. N., 1984, *The Golden Age of Iranian Culture*, translated by Massoud RajabNia, Tehran: Soroush. [in Persian].
- Frye, R. N., 1998, *Iran's ancient heritage*, trans. by Massoud Rajabnia, Tehran: Elmi Farhangi Publishing. [in Persian].
- Frye, R. N., 2006, *Iran's history from the collapse of the Sassanid government to the arrival of the Seljuks*, Vol. 4, translated by Hassan Anoushe, Tehran: Amir Kabir. [in Persian].
- Gardizi, Abu Saied Abdulhay Ibn Zahhak ibn Mahmoud, 1984, *Zayn al-Akhbar* (History of Gardizi), corrected by Abdulhay Habibi, Tehran: Donya-ye Ketab. [in Persian].
- Ghazi Abu- Yousef, 2018, *Kitab al-Kharaj*, published by Qasi Mohib uddin Khatib, vol. 1, Cairo: Bina. [in Arabic].
- Ghobar, M. M. 2014 *Afghanistan on the Path of History*, Kabul: Miwand (Bam).
- Gibb, Hamilton Alexander Rosskeen, 1923, *The Arab conquests in central Asia*, London: Royal Asiatic Society.
- Gibb, Hamilton Alexander Rosskeen, 1923, *The Arab conquests in central Asia*, London: Royal Asiatic Society
- Heravi, J., 1992, *The history of the Samanids* (Golden Age of Iran after Islam), Tehran: Amir Kabir. [in Persian].
- Heydari, R. M. Esmaeili Jelodar & M. Toghraei 2018 "Archaeological analysis of cultural landscape of Bardeskan County in Islamic era (from the beginning to the 13th century A.H.)", *Research Journal of Great Khorasan*, 30: 97-115 [in Persian].
- Ibn Abd Rabbih, Ahmad Ibn Muhammad, 1953, *Al- 'Iqd al-Farīd*, researched by Muhammad Saeed orian, Cairo: Al-Maktabah al-Tijariyyah al-Kubra. [in Persian].
- Ibn Hawqal, Muhammad, 1966, *Ṣūrat al-'Arḍ*, translated by Jafar Shoar, Tehran: Bonyad. [in Persian].

- Ibn Hilal al Thaqfi, Ibrahim, 1975, *Al-Gharat*, research by Jalaluddin Muhaddith, 2 Vol., Tehran: Anjoman Asare- e Meli. [in Persian].
- Ibn Khaldoun, Abdul Rahman, 1966, *Muqaddimah*, translated by Mohammad Parvin Gonabadi, vol. 2, Tehran: Bongah-e Tarjomeh va Nasher-e Kitab.
- Ibn Khaldoun, -, 1987, *Tarikh (Al-Abr)*, translated by Abdul Mohammad Ayati. Tehran: Moaseseh Motaleat wa Tahghighat Farhangi. [in Persian].
- Ibn Nadim, Muhammad Ibn Ishaq, 1967, *Kitab al-Fihrist*, translated by Mohammad Reza tajadod, Tehran: Amir Kabir. [in Persian].
- Ibn Umar, Sharaf al-Din Muhammad, 1998, *Sirat Rasul Allah*, introduction and correction by Asghar Mahdavi and Mehdi Qominijad, Tehran: Elmi Farhangi Publishing. [in Persian].
- Imanpour, M.T., Z. Syamyany & S. Rahim-Beigi, 2011, "Iran Sharis Political Wisdom in Islamic Historiography: Based Upon: Masoudi s Literary Works", *Islamic History Studies*, 3rd year, No. 10: 11-36. [in Persian].
- Jihani, Abu al-Qasimah ibn Ahmad, 1989, *Ashkal- al-Alam*, translated by Ali ibn Abdal- Salam Kateb, introduction by Firouz Mansouri, Mashhad: Astan Quds Razavi.
- Kajbaf, A.A. & A.A. Tashakori, 2008, "An Introduction to the Zoroastrian Social Status in Yazd from The Beginning of Safavid's to The End of Abbas I Kingdom (907-1038 A.D.)", *Culture (Special History)*, 68: 155-181.
- Karimian, H., M. Javeri & M. Montazer Zohor, 2013, "Analysis of the Settlement Pattern of Semirom in its Transition from Sasanian to Early Islamic Era", *Pazhohesh- Ha- Ye Bastanshenasi Iran*, 2 (Spring and Summer): 63-80. [in Persian].
- Kennedy, H., 2000, *The Armies of the Caliphs, Military and Society in the Early Islamic State*, London and New York: Routledge.
- Kennedy, Hugh, 2000, *The Armies of the Caliphs, Military and Society in the Early Islamic State*, London and New York: Routledge.
- Khaje Nizam-ul-Mulk, 1968, *Siyar Al-Muluk (Siyasat-Name)*, by Hubert Darke, Tehran: Bongah-e Tarjomeh va Nasher-e Kitab. [in Persian].
- Khorshidian, A., 2005, *Zoroastrian Culture: Memorial of Three Thousand Years of Zoroastrian Culture*, Tehran: Zoroastrian Society of Tehran.
- Khwarizmi, Abu Abd Allah Muhammad ibn Ahmad, 1895, *Mafatih al-olum*, by Van Vloten, London.
- Kolbitsch, A. & M. Kolbitsch, 2012, "The Thousand Accents' Island: Languages and Dialects in the Township of Semnan", *International Conference in Iranian desert dweller dialect*, 2308-2277.
- Kolbitsch, Alexander & Mirjam Kolbitsch, 1391, "The Thousand Accents' Island: Languages and Dialects in the Township of Semnan", *مجموعه مقالات اولین همایش بین‌المللی گویش‌های مناطق کویری ایران*, صص ۲۲۷۷-۲۳۰۸، عصمت اسماعیلی و مصطفی جباری، سمنان: دانشگاه سمنان
- Labbaaf-Khaniki, M., 2006, "Reflection on the cruciform plan of Iran's palaces and neighboring lands", in: *Proceedings of the Third Congress of the History of Architecture and Urban Planning of Iran*, by Bagher Ayatollah Zadeh Shirazi. Tehran: Resane Pardaz, 305-332. [in Persian].
- Labbaaf-Khaniki, M., 2020, "The Settlement Pattern of the Nishapur in the Sasanian Period", *Iran National Museum*, 1, pp. 161-186. [in Persian].
- Lazard, G. 1975, "Parsi et dari Nouvelles remarques, in Aspects of Iranian Culture", In: *Honor of R. N. Frye*, Bulletin of the Asia Institute 4, 239-242.
- Lazard, G., 1975, "The Rise of the New Persian Language", in Frye, R. N., *The Cambridge History of Iran*, Vol. 4, Cambridge: Cambridge University Press, 595-632.
- Lazard, Gilbert, 1975, "Parsi et dari Nouvelles remarques, in Aspects of Iranian Culture", In: *Honor of R. N. Frye*, Bulletin of the Asia Institute, N.S. 4, 1990b, pp. 239-42.

- Lazard, Gilbert, 1975, "The Rise of the New Persian Language" in Frye, R. N., *The Cambridge History of Iran*, Vol. 4, pp. 595-632, Cambridge: Cambridge University Press.
- Lecoq, P. 1989 "Les dialectes caspiens et les dialectes du nord-ouest de L'Iran", *Compendium Linguarum Iranicarum*; Ed. Rdiger Schmitt, Wiesbaden: Dr. Ludwig Reichert Verlag, 296-314.
- Lecoq, Pierre, 1989, "Les dialectes caspiens et les dialectes du nord-ouest de L'Iran", *Compendium Linguarum Iranicarum*; Ed. Rdiger Schmitt, Wiesbaden: Dr. Ludwig Reichert Verlag, pp. 296-314.
- Mahdi Al-Khatib, Abdullah, 1999, *Iran in the Umayyad era*, translated by Mahmoud Reza Eftekharzadeh, Tehran: Resalat Ghalam. [in Persian].
- Mahmoudabadi, S. 2005 *The Sasanian Empire in the Reports of Islamic and Western Historians*, Isfahan: Afsar. [in Persian].
- Maqdisi, Abu Abdallah Muhammad ibn Ahmad, 1982, *Ahsan al-Taqaṣim fi Ma'rifat al-Aqalim*, Research: Alinaghi Manzavi, Tehran: Iranian Writers and Translators Co. [in Persian].
- Marquardt, Joseph, 1994, *Iranshahr based on the geography of Musa Khorni's*, translated by Maryam Mirahmadi. Tehran: Ettelaat. [in Persian].
- Masoudi, Ali bin Hossein, 1970, *Muruh al-Dhahab*, translated by Abolqasem Payandeh, Tehran: Elmi wa Farhangi. [in Persian].
- Mirahmadi, M., 1989, *Iran's system of government in the Islamic era*, Tehran: Institute of Cultural Studies and Research. [in Persian].
- Moftakhari, Hossein and Hossein Zamani, 2008, *History of Iran from the arrival of Muslims to the end of the Taherians*, Tehran: Samt. [in Persian].
- Moleh, M., 1998, *Ancient Iran*, translated by Jaleh Amouzgar, fifth edition, Tehran: Toos [in Persian].
- Mosaheb, Gh., 1977, *Mosaheb Encyclopedia*, Tehran: Franklin. [in Persian].
- Mousavinia, S.M. & H. Basfa, 2014, "Khomeyn City in the Parthian and Sassanin era Based on Archaeological Studies", *Farhang- Pazhoḥi Markazi*, 2 (Autumn): 177. [in Persian].
- Musalmanian Qobadiani, Rahim, 1986, *Al-Tanbih wa Al-Ashraf*, research: Abolqasem Payandeh, Tehran: : Elmi wa Farhangi. [in Persian].
- Musalmanian Qobadiani, Rahim, 2004, *Parsi Dari*, Tehran: Amir Kabir. [in Persian].
- Nādiri N. 2000 "Erāniyān: yakkasovārāni dugānagī", *Guli murād* 1-6 (9), s. 28 [in Persian].
- Nādiri Nādirpūr. Erāniyān: yakkasovārāni dugānagī, 2000, "Guli murād", N1-6 (9), s.28
- Natel Khanleri, P., "The Island of Dialects, Semnan", *The Book of the Month of Literature and Philosophy*, 87 and 88, pp. 182-185.
- Natel Khanleri, P., 1968, *Linguistics and Persian language*, Tehran: Bonyad Farhang Iran.
- Natel Khanleri, P., 1988, Nazari, H., 2009, *Haftad Sokhan*, Tehran: Toos.
- Nazari Arshad, R., Kh., Beikmohammadi, N., Beikmohammadi, 2019, "Overview on the Archaeology Aspect and Cultural Developments of the Islamic Settlements of Tuyserkhan Plain (Beginning of Islam to The End of the Qajar Period)", *Parseh Journal Of Archaeological Studies*, 8: 89-108. [in Persian].
- Nazari, Z., H., Hashemi, S., Farzin, B., Anani, 2018, "An Archaeological Analysis of Environmental in the Southern Plains of Sarayan During the Islamic Periods, With an Emphasis on the Settlement Patterns", *Pazhohesh-Ha-Ye-Bastanshenasi Iran*, 17: 181-200. [in Persian].
- Onsor- Al-Ma'ali, Keykavoos bin Eskandar, 1868, *Qaboosnameh*, corrected by Amir Timur Kurkan, Congress code: QPIR 4667/201. [in Persian].
- Pahlavan, Changiz 2003, *Five conversations*, Tehran: Ataei. [in Persian].
- Petrushevsky, I. P, 1984, *Islam in Iran from the migration to the end of the 9th century*, translated by Karim Keshavarz, Tehran: Payam. [in Persian].
- Pirnia, Hassan, 2007, *History of Iran before Islam*, Tehran: Narmak. [in Persian].

- Pirnia, M.K., 2003, *Style Architecture of Iran*, edited by Gholamhossein Memarian, Tehran: Pazhuhandeh. [in Persian].
- Pourdavoud, Ebrahim, 1938, *Iranshah*, Bombay: Publications of the Iranian Zoroastrians Association.
- Pourshariati, P., 2008, *Decline and fall of the Sasanian empire: The Sasanian-Parthian confederacy and the Arab conquest of Iran*, I.B. Tauris in association with the Iran Heritage Foundation.
- Pourshariati, Parvaneh, 2008, *Decline and fall of the Sasanian empire: The Sasanian-Parthian confederacy and the Arab conquest of Iran*, I.B. Tauris in association with the Iran Heritage Foundation.
- Qiyāmiddīn Sattārī. Naqshi zabāni fārsī dar tamadduni Āsiyāi Markazī. "Sipehr", 2001, w3, s. 6-7.
- Rezazadeh Shafaq, S. 1973 *History of Iranian Literature*, Shiraz: Pahlavi University.
- Ripka, Y. et al., 1991, *History of Iranian Literature*, translated by Key Khosro Keshavarzi, Tehran: Gutenberg and Javaidan Fard. [in Persian].
- Safa, Z., 2013, *History of literature in Iran and in the dominion of the Persian language: from the beginning of the Islamic era to the Seljuk period*, Tehran: Ferdos.
- Safa, Z., 1959, *History of Literature in Iran*, Volume I, Tehran: Ibn Sina. [in Persian].
- Safari Forushani, N., 2017, "An introduction to peace letters between Muslims and Iranians at the beginning of the conquest of Iran", *History of Islam*, No. 2 (Summer): 119-150 [in Persian].
- Sajadi, S., 2002, "Islam in Iran", in: *Encyclopedia Iran*, Volume 1: Under the word "Islam", Tehran: Center for the Islamic Encyclopaedia. [in Persian].
- Salehi, K., 2020, "Structural function and disruption of Cohesion in analyzing the role of Divergent Forces in Iranian society (from the Decline of the Sassanids to the Rise of the Khorasanian movement)," *Journal History of Iran*, 13, No. 1 (Spring and Summer): 143-170. [in Persian].
- Samarkandi, Amir Dolatshah Ben Aila edole Bakhtishah Ghazi, 1958, *Tazkerate A Shora*, Edited by Mohammad Abbasi, Tehran: Barani bookstore. [in Persian].
- Sattārī, Q. 2001 "Naqshi zabāni fārsī dar tamadduni Āsiyāi Markazī", *Sipehr*, w3, s. 6-7. [in Persian].
- Seddiqi, Gh., 1993, *Iranian religious movements in the 2nd and 3rd centuries of A.H.*, Tehran: Amirkabir [in Persian].
- Seifi Femi Tafrahi, M., 1990, *Tehran in the mirror of time*, Tehran: eghbal. [in Persian].
- Serato, Umberto, 2005, "Samanian art", in: *History of Iranian art (Samanian and Ghaznavid art)*, translated by Yaqhoub Azhand. Tehran: Mola. [in Persian].
- Serato, Umberto, 2004, "Sasanian art", in the *Art of the Parthian and Sasanian Periods*, translated by Yaghoub Azhand, Tehran: Mola. [in Persian].
- Shabani, R., 2001, *A Brief Overview of Iran's History*, Tehran: Sokhan. [in Persian].
- Shafiei Kadkani, M.R., 1963, "The oldest example of Persian poetry: Khosravani- Barbad", *Arash*, No. 6: 18-28. [in Persian].
- Shaked, Sh., 2002, *From Zoroastrian Iran to Islam*, translated by Morteza Sagheb Far, Tehran: Qoqnoos. [in Persian].
- Shakuri, M., 1996, *Khorasan is here*, Dushanbe: Niyakan publishing office [in Persian].
- Spuler, B., 1990, *Iran in the Early Islamic Period*, vol.1, translated by Javad Flatouri, Tehran: Elmi Farhangi Publishing [in Persian].
- Sumner, W. M. and Whitcomb, D., 1999, "Islamic Settlement and Chronology in Fars: An Archaeological Perspective", *Iranica Antiqua*, 34: 309-324.
- Sumner, W. M. & D. Whitcomb 1999 "Islamic Settlement and Chronology in Fars: An Archaeological Perspective", *Iranica Antiqua*, 34: 309-324.

- Tabari, Mohammad Ibn Jarir, 1996, *Tarikh Tabari*, translated by Abolqasem Payandeh, vol. 2 and 8, Tehran: Asatir. [in Persian].
- Tabrizi, Mohammad ibn Khalaf, 1983, *Burhan-I Qatei*, revised by: Mohammad Moein, vol., Tehran: Amir Kabir. [in Persian].
- Tafzzoli, A., 1997, *Pre- Islamic Persian Literature*, edited by: Jaleh Amozegar, Tehran: Sokhan. [in Persian].
- Vamaghi, Iraj, 1995, "Book review: Pahlavi language; Literature and its order". *Nameh- e Farhangestan-e Honar*, First period, number 1: 126-135. [in Persian].
- Wenke, R., 1981, "Elamites. Parthians and the Evolution of Empires in Southwestern Iran", *JAOS*, 101/3: 303-315.
- Wenke, R., 1981, "Elymeans. Parthians and the Evolution of Empires in Southwestern Iran", *JAOS*, 101/ 3, 303-315.
- Whitcomb, D.S., 1979, *Trade and Tradition in Medieval Southern Iran*, Ph.D. dissertation, Chicago: University of Chicago.
- Whitcomb, D.S., 1979, *Trade and Tradition in Medieval Southern Iran*, Ph.D. dissertation, Chicago: University of Chicago
- Whitehouse, D., 2009, *Siraf*, With Contributions by Donald S. Whitcomb and T.j. Wilkinson, Oxford: The British Institute of Persian Studies.
- Whitehouse, D., 2009, *Siraf*, With Contributions by Donald S. Whitcomb and T.j. Wilkinson, Oxford: The British Institute of Persian Studies.
- Yaqoubi, Ahmad, 1964, *Al-Boldan*, translated by Mohammad Ibrahim Ayati, Tehran: Bongah-e Tarjomeh va Nasher-e Ketab. [in Persian].
- Yaqoubi, ibn Vazeh, 1992, *Tarikh e Yaqobi*, translated by Mohammad Ibrahim Ayati, Tehran: Elmi wa Farhangi. [in Persian].
- Zamakhshari Khwarizmi, Abu al-Qasim Jār Allāh Mahmud ibn Umar, 1963, *The leader of literature or the introduction of literature*, Compiled by Seyyed Mohammad Kazem Imam, Tehran: Tehran University. [in Persian].
- Zarei, A.A., 2010, "How the Shuubiyya Movement Emerged and Its Cultural and Literary Effects in the Islamic Civilization in the Abbasid Era", *Tarikh-Pazhuhi*, 44-45: 122-193. [in Persian].
- Zarrinkoob, A., 1989, *The history of Iranian people from the end of the Sassanids to the end of Al Boyeh*, Tehran: Amir Kabir. [in Persian].
- Zarrinkoob, A., 2001, *History of Iran after Islam*, Tehran: Amirkabir.. [in Persian].
- Zarrinkoob, R., 2011, "Measures of Zoroastrian clerics to deal with religious conversion, from the fall of the Sassanid Empire to the end of the 4th century A.H.", *Historical Essays*, 1, 2nd Year: 99 -126. [in Persian].
- Zidane, J., 2007, *History of Islamic Civilization*, translated by: Ali Javaher Kalam, Tehran: Amir Kabir. [in Persian].